مەسعوود محەمەد

زمانی کورد

حەکیم کاکەوەیس
لە عارەبییەوە کردوویەتی بە کوردی

چاپی یەکەم بە زمانی عارەبی
لسان الکرد
مسعود محمد

لە سەر ئەرکی کاک ئەحمەد وەلی هیممەت چاپ کراوە
چاپخانەی حەوادس
ژمارەی مۆڵەت 11 ڕۆژی مۆڵەت 3 ـ 1 ـ 1987
ژمارەی سپاردنی بە کتێبخانەی نیشتمانی بەغدا 74 ساڵی 1987

«زمانی کورد»
تەرجەمەی «لسان الکرد»
حەکیم کاکەوەیس
حەساری گەورە / کەرکووک / کوردستان 2008
سایتی www.mamosta.net

پێشەکی وەرگێڕ

وەرگێڕانی بەرهەمە عارەبیەکانی مامۆستا مەسعوود محەمەد بۆ کەسێکی کە لە زمانزانی و شارەزاییدا لە ئاستی خۆیەوە نێزیک نەبێ، گەمەکردنە بە ئاگر و من ئەو گەمەیەم کرد. ترس دایگرتم کەتنم کردبێ، بەڵام ئەمڕۆ خوێندنەوەی کتێب بە هۆی خوێندنەوەی هەواڵە وەرزشیەکان و خەبەری ژیانی تایبەتی یاریزانانی دنیا و ئەستێرەکانی هۆڵیوود و کەلووی بەخت و حەجی گۆڕی ئومکەلسووم و بابەتی سەرگەرمکردنی ترەوە، خەریکە لە ناو کورددا باوی نەمێنێ و ترسی منیش دەبێتە ترسی دواڕۆژ! کێ دەپەرژێتە سەر دەق و بابەتی وەرگێڕدراو و وەرگەڕێندراو و بەراوردکاری و هەڵسەنگاندن؟! من یاریم بە ئاگر کردووە چونکە هەر دەبێ ڕۆژێ لە ڕۆژان، یەکێ ئەو یارییە بکا و ئامادەشم بۆ ئەوەی دەست بە سینگەوە بگرم بۆ هەر هەڵەیەکی کە دەرهەق بە مامۆستا مەسعوود محەمەد و بەرهەمە عارەبییەکانی ئەنجامم دابێ. خۆ ڕەنگیشە ئەم کارەی من ببێتە بناغیەک بۆ کارێکی لەخۆی باشتر و تەواوتر و ڕەوانتر... ئەوەش خراپ نییە.

نەمدەزانی بەرهەمە عارەبیەکانی ئەو مامۆستا نەمرە بۆ ئەوە دەبن وەربگێڕدرێنە سەر زمانی کورد، بەڵام کە هەندێ لەو گوتارە کورتانەی مامۆستام کردنە کوردی کە لە (العراق)دا بڵاو کرابوونەوە، هەستم بە بوونی خواوەندی وەرگێڕان کرد بە تەنیشتمەوە... هەستم دەکرد پێم دەڵێ لە جێی ئەو ڕستە قورسە عارەبییانە چ بنووسم. ئاخر هەرگیز، لە هیچ کتێبێکی عارەبیدا نەمدیوە (ربط طارفها بتليدها) بەکار هێندرابێ و هەر بە زەبری قامووس زانیم بەستنەوەی کۆن و نوێیە بە یەکەوە و هەتا زانیم گیانم دەرچوو... تۆ بڵێی زانیبێتم؟! یا (هذا حصرم رايته فی حلب) کە بە شێوەیەکی ئاسایی دەکرێتە (ئەمە پەرسیلە ـ بەرسیلەیە ـ و لە حەلەب دیومە) یا بە پێی یاسای وەرگێڕان دەبێتە: (ڕێوی دەمی بە پەرسیلە نەدەگەیشت دەیگوت ترشە) یا (ئەم نانە بەو ڕۆنە)؟ بە ڕای من دووەمیان ڕاستە یا لە ناوەڕۆکی باسەکەوە نێزیکترە. کابرای شایەر کە هێندەی لە باردا نییە و بۆی هەڵناکەوێ بگاتە دەربار، هەر دەبێ بڵێ: من لەوە گەورەترم لە دەرباردا بکەووم و لای مامۆستاش، باس باسی شایەرە نەک زانا و خەڵکی خاوەن هەڵوێستی وەک حەیدەری و مەلا ئەفەندی، کە خۆی لەم نووسینەدا باسی هەڵوێستی کردوون. تەیموور لەنگیش لەم بارەیەوە، بە

زیادەڕۆییەوە دەڵێ: گومانی تێدا نییە سەدان زانا و دانا و فەرماندە، گوێڕایەڵی جەنگاوەرێکی وەک منن.

مامۆستا، هەوڵێکی زۆری داوە بە ڕەگ و ڕیشەی وشەدا بچیتە خوارێ و خزمایەتی نێوان وشەی کوردی و ئاڤێستایی لە لایەکەوە و کوردی و زمانە هند و ئەورووپییەکان لە لایەکی ترەوە بدۆزێتەوە و ڕەگیان بگەڕێنێتەوە سەر یەک. ئەم کارەی مامۆستا، منیشی خستە سەر کەڵکەڵەی دۆزینەوەی ئەو خزمایەتی و هاوڕەگییە و ئەمەش نموونەیەکە کە بیرم کەوتەوە: لە سەرەتای فێربوونی زمانی سویدیدا بووم، مامۆستاکەمان وشەی (ئەستێرە)ی لە سەر تەختەکە، بە زمانی سویدی نووسی و گوتی: هەر یەکەتان بە زمانی خۆی ئەو وشەیە بنووسێ. ئێمەی بێگانە لە سوید، کە هەر یەکەمان سەر بە وڵاتێک و زمانێک بوو، وشەکەمان نووسی. من نووسیم: (Estere). مامۆستاکەش دەستی دایە ماجیک و خەتی بە بن هەندێکیاندا هێنا و گوتی: ئەمانە سەر بە هندوئەورووپییەکانن، چونکە هەموویان (s و t و r)یان تێدان.

دوایی بینیم وشەی هاوبەشی تریش لە نێوان زمانە ئەوروپاییەکان و کوردیدا هەن کە هەزاران کیلۆمەتر لە یەکەوە دوورن و خواش دەزانێ کەی لە کۆڕەوی گەلە سەرەتاییەکاندا، لە ناوەڕاسی ئاسیا، هندوئەورووپی و هندوئێرانی لێکدابڕاوون:

گۆل لە سویدیدا Göl ە و وەک گوێل دەگوترێ، گورگ لە زازاکیدا verg و بە سویدی varg، ڕێژنە (باران) لە سویدیدا regn، دوێت بە سویدی dotter، ئافرەت، (ئافرۆدیتا)یە (خواوەندی زاوزێ لای یۆنانی)، شوور کوردییە و tjur سویدیە و هەر بە شوور دەخوێندرێتەوە، جگە لە هەندێ لە ژمارەکان و زۆر وشەی دی. داستانە یۆنانییەکانیش، ئەگەر بە وردیی بیریان لێ بکەینەوە، دەبینین هەندێ خزمایەتییان لەگەڵ ئەو داستانانەدا هەیە کە لە ئایینی میترایی و زەردەشتیدا هەبووە.

ئەم لستەیەش نێزیکایەتی زمانی ئاڤێستا و کوردی دەردەخا و بۆچوونەکەی مامۆستا دەسەلمێنێ:

وشه ئاڤێستاییەکان	بە کوردی ئەمڕۆ
دوا	دوو
چەتوار	چوار
پانجا	پێنج (پەنج)
خشواش	شەش
ئاپتا	حەوت
ئاشتا	هەشت
ناوا	نۆ
دانا	دە
ئوروانەم	گیانم (ڕەوانم) ڕەنگە (قوربان) خزمی بێ
دەد	دەدەم
تەڤا	توانا
ئەوەت	گەرەکمە (ئاواتم)
کەت	کەنگێ (کەی)
ماڤ	مانگ (هەیڤ)

و... زۆری تر کە بە شێوەیەک لە شێوەکان دەچنەوە سەر یەک.

وەک ئەوەی ناوی (گاوانی کوردی) و (سەلمانی فارسی) لە قورئاندا هاتبێ، ناوی (فریانە)ی توورانی لە ئاڤێستادا هاتووە کە یەکێ بووە لە توورانییەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئەو دەمەی ئێران و تورکەکانی ئەمڕۆ ڕەگی خۆیان دەگەڕێننەوە سەریان. دواتر هەر توورانیەکان، کە وەک دێوپەرست ناویان لە ئاڤێستادا هاتووە، زەردەشیان کوشت. لەوساوە کورد دڵی بە فریانە خۆشە و هەوڵ دەدا برایانە لەگەڵ تورکدا بژێ و ئەم تەمایە لە ئاڤێستاشدا هەیە. خۆشبەختانە دوای 26 سەدە (سمایل بێشکچی)ی تاک و تەنها و تەریکمان بە لای خۆماندا ڕاکێشا و بووە برامان!. دەبێ 26 سەدەی تر چاوڕوان بین تا یەکێکی تریش لە توورانیەکان ببێتە برامان...
کەروێشک بە عارەبانە دەگرین!

به پێویستی دەزانم ئەم دەقە ئاڤێستاییە بگوازمەوە: **«کاتێ خزم و کەسی فریانەی تورانی هاتنە سەر رێگا و ئایینی ڕاستی و بە ئەشق و ئیمانەوە بۆ گەشە و پێشکەوتنی جیهان هەوڵ بدەن لە سایەی ئەندێشەی چاکدا دەبنە یەک و سەرەنجام ئەهورامەزدا ئارامش و ئاسایشتیان پێ دەبەخشێ»**[1] ئێستاش هەمان ئایەت یا بە شێوەیەکی تیۆریزەکراوی سەردەمانەی وەک ئەو ئایەتە بێ هوودە لە هەڵپەی ئەوەداین لەگەڵیاندا برا بین... لەو داهێنانە مەزنەوە، بە هەمان شێوە برایەتی لەگەڵ میللەتانی تریشدا دەکەین و ئەنجامیش، هەر 26 سەدە برایەک بە دەست دێنین یا نایەنین! ئای ئێستامان چەند بە ڕابردوومان دەچێ و پێ دەچێ داهاتووشمان هەر بە ئێستامان بچێ!

لە کۆتاییدا، دەمەوێ سوپاسی کاک (ئەمجەد شاکەلی)ی برام بکەم کە بە کوردییەکەی ئەم وەرگێڕانەدا چووەوە و زۆری لە هەڵە و خواروخێچی دەستنیشان کرد و منیش بە خۆشحاڵییەوە ڕەچاوی زۆربەی زۆری سەرنجەکانیم کرد.

حەکیم کاکەوەیس
5/2/2008
kakaways@hotmail.com

[1] ـ بڕوانە: ئاڤێستا ـ گاتا ـ کان لە مێژینەترین سروودی کوردی. جەلیل عەباسی. دەزگای ئاراس 2003

هەڵوێستەیەک

بەینێکە شەپۆلێکی خاوی گومان بە ناو نووسەرانی کورددا دەگەڕێ و هۆیەکەشی ئەو بۆچوونەیە گوایە بەکارهێنانی وشەی کوردیی هاوشێوە و هاوتەرحی وشەی فارسی لە نووسینی کوردیی سەردەمدا، بۆی هەیە خزمەتی ئەدەبی فارسی بکا. چ ڕێمان نییە ئەوە نەبێ ئەو بابەتە بۆچوونە بە نیازپاکی خاوەنەکەی لێکبدەینەوە، ئەوەش بە هۆی ئەو کەشوهەوا خاوێنەوە کە ڕۆشنبیریی کوردی هەناسەی تێدا هەڵدەمژێ، ئەمەشیان بە هۆی نەبوونی خڵتوخاشەوە بێ یا بارودۆخ وا بخوازێ ئەوانەی لە بواری ڕۆشنبیریی کوردیدا کار دەکەن، لە هەموو ڕووشاندنێک بیپارێزن کە ڕێی تێ بچێ بیرووشێنێ و حەزمان پێی نەبێ. وای بۆ دەچم ئەوە بووبێتە هۆی سڵکردنەوە و دەسبەکاربوون تا بۆ وشەی ڕەسەنی کوردی لە پارێزدا بن و لە نووسیندا بیانسڕنەوە نەوەک لۆمە بکرێن.

وام هەست کرد ئەرکی من دەگاتە ئاستی واجبی نەتەوەیی و نیشتمانی بۆ ئەوەی چرا کزەکەی خۆم پێ بکەم و تیشکێک، ئەوەندەی هەیە، بخەمە سەر هۆکاری ئەو گومانانە، ئەوەش بە پێی ئاگاداریم لە سەرچاوەی کوردی و فارسی و زمانە ئارییایەکانی تر، لە سەنسکریتەوە بگرە تا دەگاتە پەهلەوی و هی دی، کە کاریگەرییان لە سەر بنیاتنانی کەلەپووری بەشە ڕۆژهەڵاتییەکەی هند و ئەورووپی کەمترە، لەو دەمەوە کە بەشە ڕۆژاواییەکە لێی دابڕاوە و تا ئێستا کەس نازانێ چ سەردەمێ بووە. ئاخر زانیاری لە سەر سەرچاوەی چەند جۆگە ئاوێکی نێزیکی یەک، هەق وایە گومانی تێکەڵاوبوونیان بڕەوێنێتەوە. هیوای ئەوە بە زانا و زمانزان و ئەدیبە بەرزە عارەبەکان دەکرێ بایی ئەوە ئاوڕ لەو بابەتە بدەنەوە کە جێی گرنگی پێدانیانە و ڕەنگە سەرقاڵییان بە مەسەلەی عارەبایەتییەوە، لە ڕووی سیاسی و ڕۆشنبیری و شارستانییەوە، ڕیگر بێ لە بەردەم ئەوەی بە بابەتێکەوە خەریک بن، کە لە چەقی سەرقاڵییاندا نییە و لە هەمان کاتدا چەند زمانێکی کۆن و سەردەم، پێویستییان بە وردبوونەوە هەیە و ژمارەیەکی یەکجار کەم نەبێ بۆیان نەلواوە لە ڕابردوو و لایەنەکانی ورد ببنەوە. لەوانەیە ئەم هەوڵە بچکۆلەیەم بۆ لابردنی تەمومژی سەر سیمای مەسەلەکە، ماندوێتی لێکۆڵینەوە و توێژینەوەیان لە کۆڵ بکاتەوە و هەندێ حەقیقەتی شاراوەی وا لە بارەی بابەتەکەوە بە دەست بێنن، بۆی هەبێ بیانگەیەنێتە

کەناری ڕەواندنەوەی تەمومژ. گومانی ناوێ کە خوێنەرانی کورد بە شێوەیەکی گشتی تا ئەم سەعاتە ئەو چرایانەیان کەمن کە زمان و مێژوو و سەرجەمی لایەنە کۆمەلایەتییەکانیان ڕووناک بکاتەوە، چونکە دەستیان لە لێکۆڵەرەوە و توێژەرەوەی کوردی وا گیر نابێ خۆی بۆ ڕەواندنەوەی تاریکییەکان تەرخان کردبێ و نە توانا و نە پارە و نە مەودا و نە پشتگیری، هیچیان، بە هیچ جۆرێ شتێکیان لەوانە نەبوو بیخاتە سەر ئەو ڕێیەی کە بەربەستی وەک مەحاڵی لە پێش بووە. توانای منیش لە توانای ئەوان باشتر نەدەبوو ئەگەر بارودۆخ وای نەکردبا چاووم لە کۆیە هەڵبێنم و ببینم و بەراوردی کۆمەڵێ شتی وا بکەم کە هۆشی مرۆڤیان سەرقاڵ کردووە و لە چەند ساڵێکی حەفتاکاندا سەرچاوە و کتێبی وام دەستکەوتن کە لە سەر ئارییایی و ئێرانی پەرەیان بەهۆشم دا و ئەوانەش، زۆربەیان فەوتان و دڵی خۆم بەو کەمە خۆش دەکەم کە ماونەتەوە و ئیشتیا دەکەنەوە و تێریش ناکەن. ڕەنگە خەڵکی تر لە مەیداندا هەبووبن و پەنامەکی هەوڵیان دابێ و گوێمان لە دەنگیان نەبووبێ و لە کاتی سووڕانی بەرداشیان بێ خەبەر بین ئاخۆ کەی ئاردی ڕۆشنبیری و زمانەوانی و مێژوویی کورد بەرهەم دێنێ تا هەویر بۆ عەقڵ بشێلێ.

نووسەرانی عارەب مافی ئەوەیان بە سەرمەوە هەیە لەم جێیەی خۆمەوە دانی پێدا بنێم کە بە هۆی هەوڵی درەنگوەختی ئەوانەوە لە بەرفرەوانکردنی زمانی عارەبیدا لە دوورگەی عارەبییەوە، هەر زمانێکی مردوو و بێ لایەن و دوژمنی سەر بە زمانە سامییەکان لە دوورگەی عارەبییەوە هاتبێ ئازایانە خستوویاننەتە ناو عارەبییەوە، ئەوەش بۆ من هاندانێکە بۆ هەڵکۆڵینی ڕابردوو و بەدەستهێنانی بەڵگە بۆ سەربەخۆیی زمانی کوردی بە ڕەگ و ڕیشاڵیەوە. چاوەڕوانیش بووم تا بەڵگەی ئەوەم بە دەست کەوت کە خاوەنداریێتی شەرعی زۆر لەو وشە هاوبەشانەی کە لە نێوان خۆی و زمانەکانی تردا هەن، کوردین و تەنانەت ئەوەشم بە دڵنیاییەوە بۆ ئاشکرا بوو کە بە هۆی بێ خاوەنی و بێ توانایی و ماڵوێرانییەوە، لە ماوەی بیستوشەش سەدەدا، زۆر لە وشەکانی تووشی تالانوبڕۆی زۆریش بوون. ئەگەر عارەبی بە هۆی توانا و پتەویی بوونیەوە بەوە شێلوو نابێ کە وشەی هاوشێوە لە نێوان زمانی هەندێ عارەبی داگیرکراوی گۆی زەوی و داگیرکەردا هەیە و سڵ لە بەکارهێنانی (رستاق و لوزینج و زیئبەق و بەیدەق و بەرنامەج و ساذج و خەندەق...) ناکەنەوە و جەنگیش ئاگری سەر سنووری ڕۆژهەلاتە، لەمەدا بە بەراوردکاری بە ئەنجامی ڕاستیی بوونی وشەی هاوبەش و تالانکراو گەیشتم کە لە بنەڕتدا کوردییە و خزمایەتییەک هەیە کە لەوە

توندوتۆڵترە تەنها بە هێز ڕەت بکرێتەوە، چونکە هەرگیز دایکێکی بە دایکایەتی پشتئەستوور و بە بەڵگەنامەی شووکردنەوە، تاوانبار ناکرێ ئەگەر لە بەر برسێتی و هەژاریی لە سەرەمەرگیشدا بێ.

ئەو سەرچاوانەی لە بواری ئەم باسەدا لە بەر دەستدان، وردەکاری و لێکۆڵینەوەی زمانەوانی و مێژوویی و شوێنەوارزانی کۆمەڵێ زانای ڕۆژاوایی سەردەمی جیاواز و شوێنی جیاوازن و شوێنەواریان لە کتێبی دەستەیەک لەو ئێرانیانەی کە گرنگی بە کەلەپوور و فەرهەنگی ئێرانی بە شێوەیەکی گشتی و فارسی بە تایبەتی دەدەن، هەیە بەڵام بوونی کتێبێک کە بە کەڵک بێ و بە زمانە ڕەسەنەکەی خۆی نووسرابێ، لە عیراقدا دەگمەن بووە و بۆ کوردیش هێنانی کتێب لەو وڵاتەوە کە تێیدا نووسراوە، لە بەر ئەو هۆیانەی کە پێشتر باسم کردن، زەحمەت بووە و لە مەودای نێوانساڵی 1971 و 1978دا، لەو کاتەدا کە لەگەڵ برایانی تری دامەزرێنەری کۆڕی زانیاری کورد بووم لە بەغدا و بە هۆی پەیوەندی توندوتۆڵی کۆڕە زانیارییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ئەمەریکا و ئەوروپاوە، بە یەکێتی سۆڤیەتیشەوە، هەندێ لەو سەرچاوانە پێشکەشی من کران و کاتێ لە ناوەڕاستی ساڵی 1978دا لە کۆڕ دابڕام، زۆربەیانم بۆ کۆڕ بەجێ هێشت و ژمارەیەکی زۆر کەمیان لای من مانەوە، لەوانە (فرهنگ ایران باستان)ی خوالێخۆشبوو پوور داود و کتێبی (مزدیسنا وادب پارسی)ی دکتۆر محەمەد موعین و کتێبی (کارنامەء اردشیر بابکان)ی دکتۆر بەهرام فرەوەرشی و هەندێ سەرچاوەی ترم خواستنەوە، لەوانە هەر سێ بەرگی (تاریخ زبان فارسی)ی دکتۆر پەروێز نائیل خانلەری و چەند ژمارەیەک کە لە سەر بڵاوکراوە دەژمێردران و ناویان (بەربانگ) بوو و لە ستۆکهۆڵم دەردەچوون و Tiraj بە تەنیشتیەوە نوسرابوو و Izmir ، هەردووکیان بە شێوەزاری زازایی کوردی بوون. ئەو کتێبە ناوبراوانە، جگە لە کارنامەی ئەردەشیر، پشتیان بە ژمارەیەکی زۆری سەرچاوەی هەمەجۆری کاتی جیاوازی سەردەمە نوێیەکانی ئەوروپا و ئەمەریکا بەستووە کە بە کردنەوەی واژەو نەخشی کۆنەوە خەریک بوونە و ئەوروپاییەکانی تریان خەریکی کردنەوە و لێکدانەوەی واژەی هیرۆگلیفی و سۆمەری و دوای ئەوان، ئەکەدی و ئاشوری و بابلی و هەموو زمانە کۆنەکانی وەک سامی و ئاری و هی تر بوونە. بەڵام نووسەرە فارسەکان لە بواری شوێنەوارە کۆنەکاندا، زۆریان خستۆتە سەر کاری ڕۆژاواییەکان و هەموو سەرچاوە مێژووییەکانی ئیسلام، کە پشت بە باسکردن و گێڕانەوەی دەماودەمی سەردەمی خۆیان دەبەستن. گەلێ جار قسەی ئەو لێکۆڵەرە ئێرانیانە

دەخوێنمەوە و بۆچوونەکەم بەوە پشتئەستوور دەبێ (شایەدێک لە خۆیان شایەدیی دا) یا دانپێدانانی نەیار، ئەوەش کۆشش و کات پاشەکەوت دەکا. یەکێ لەوانە خاوەنی (تاریخ زبان فارسی) لە لاپەڕە 38ی بەشی دووەمدا و لە سەر زمانی (لوڕی و بەختیاری و خێڵەکانی مەحسنی و بویر ئەحمەدی ڕۆژاوای ستانی فارس) دەیڵێ کە خزمایەتی لەگەڵ زمانی کوردیدا هەیە و بەشی ئەوە دەکا قسەی هەندێ لە ئەوروپاییەکان بکاتەوە و حاشا بکا کە پەیوەندی لە نێوان کوردی و ئەو شێوەزارانەدا هەبێ. هی تر لەو لێکۆڵەرەوانە دەبینم هەمان قسە لە بارەی زمانی کوردییەوە دەڵێنەوە و جارێ بە زمان ناوی دەبەن و جارێ بە شێوەزار و دیسان دەیکەنەوە بە زمان و زۆر سەیرە زمانێک خەڵکانێک لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا قسەی پێ بکەن کە ژمارەیان لە فارسەکانی ئەو جێیە زۆرترە کە پێی دەڵێن وڵاتی فارس و بە شێوەزاریش ناوی بەرن!

ئەو کتێبانەی کە ناووم هێنان و پێشینەی ئەوروپاییان هەیە، دەبنە سەرچاوەی ئەم باسە و دەشێ بۆیان بگەڕێنەوە. چ بە پێویستی نازانم لە هەموو بۆچوونێکدا کە دەمەتەقێی لە سەر دەکەم یا پشتی پێ دەبەستم ئاماژە بە سەرچاوەکە بکەم ئەوەش بۆ خۆلادان لە درێژدادڕی. تەنها لە جێیە پێویستەکاندا یا لەو جێیانەدا کە پێویست بە بەڵگە بکەن، ئاماژە بە سەرچاوەکە و لاپەڕەکە دەکەم. پێم باشە بۆ دڵنیایی ناوی هەندێ لەو سەرچاوانە تۆمار بکەم کە خاوەنی ئەو کتێبانە پشتیان پێ بەستوون.

لە یەکەم کتێب (فرهنگ ایران باستان)ی پوور داود ناوی 26 سەرچاوەی عارەبی و فارسی تۆمار کراوە، کە یارمەتیدەری دانانی کتێبەکە بوونە و بە باسکردنی (الاثار الارامية في لغة الموصل العامية ـ شوێنەواری ئارامی لە زمانی ناوچەیی موسڵدا» ـ داود الجلبی 1354هـ) دەستی پێ کردووە. سەرچاوەکانی تری بیرونی و هەواڵە دوورودرێژەکانی بیرونی، ئەوجا ناوی کتێب بە پێی حەرفی هیجا و لە پیتی (ب) دا (بیست مقالە)ی محەمەد قەزوینی، نەسکی2 تاران 1313ی شەمسی و لە (ت) دا تاریخی نرشحی ـ مێژووی نەرشەحی لە بارەی بوخاراوە کە لە تاران چاپ کراوە و لە (ج) دا (جغرافیای تاریخ ایران ـ بارتۆلد وەرگێڕانی سەردادوەر، تاران 1308) و لە (ح) دا (حدود العالم....) ئیدی ئاوها تا کۆتایی لستەکە کە بە وەفاتی ئەعیانی ئیبن خەلەکان، چاپی تاران کۆتایی دێ. لە هەر پیتێکدا نموونەیەکم هێناوەتەوە جگە لە هەمزە (3 نموونە)

دوای ئەوە دێتە سەر ناوی ئەو کتێبانەی کە تایبەتن بە لێکۆڵینەوە لە سەر ئاڤێستا و ئەوانەش پێنجن. ئەوجا خوێنەر دەباتە سەر بە دواداچوونی ئاڤێستا لە کتێبی نووسەراندا: بارتولومە Bartholomae و دارمستەرDarmsteter و دە هارلە De Harlez و رێخلت Reichelt و هی دی.

ئەوجا دێتە سەر باسی ئەو کتێبانەی کە بە پەهلەوی نووسراون و پەیوەندییان بە کتێبی وەک ئەرداوێرافنامە، ئەردەشیر بابکان و بندهش و بیست کتێبی ترەوە هەیە.

ە تۆمارکردنی تایبەت بە بەرهەمە ڕۆژاواییەکاندا یەکەم ناو ژمارە 52ە و لە ژماردندا بەردەوام دەبێ تا دەگاتە ژمارە 203 و ئەوەش هەموو ئەو سەرچاوانەیە کە بۆ نووسینی کتێبەکەی پێیاندا چۆتەوە. کۆنترین کتێبی ڕۆژاوا کە لەگەڵ پێنجی تردا ناوی هاتووە، مێژووەکەی بۆ 1852 ـ 1854 دەگەڕێتەوە و هی ویستەر گاردە. کۆنترین کتێبی تۆمارکراوی کۆتایی ژمارە 52ە و ساڵی 1853 ـ 1854 ە و هی کارل بوشێلە.

هەروەها، هەردوو کتێبی (مزدیسنا و ادبی پارسی) و (تاریخ زبان فارسی) پڕن لە سەرچاوەی هەمەجۆر و هەمەڕەنگ و هەمەسەردەم و ئەگەر خوێنەر بیەوێ، دەتوانێ بگەڕێتەوە سەریان.

کورتەیەکی مێژوویی

لە مێژوودا وا باوە کە دەستەیەکی گەورەی ڕەگەزی سپی بەشەر لە چەند شوێنێکی سەرزەمینی باکووری دەریای خەزەر نیشتەجێ بوونە و مێژوونووسەکان لە سەر جێی ڕاستییان هاوڕا نین. پێش ئەوەی مەسیح لە دایک بێ بە پتر لە هەزار ساڵ، بوونەتە دوو بەشەوە و یەکێکیان بەرەو ڕۆژاوا چووە و لە ئەوروپا بڵاوەیان لێ کردووە.
بەشەکەی تریان بەرەو ڕۆژهەڵات چووە و ئەمانیش بوونەتە دوو بەشەوە، یەکێکیان لە هند گیرساوەتەوە و ئەوی تریان لەو جێیەی کە ئێستا پێی دەڵێن ئێران، نیشتەجێ بووە. مێژوونووسان ئەوانەیان لە دابەشبوونی یەکەمدا ناو نا هند و ئەوروپی و هی دووەمیشیان ناونا هند و ئێرانی. ماوەیەکی دوور و درێژ بە هەمووان دەگوترا ئاری بەڵام دواتر هەڵەی ئەم ناولێنانە دەرکەوت و تەنها بۆ هند و ئێرانییەکان (ئاری arya) بە کار هێندرا. ئەو هندییانەی باکووری هند کە بە سانسکریتی داخاوتن، لە ڕووی زمان و ڕەگەزەوە ئارین و لەگەڵ درافیدی و ئەوانەی ناوەڕاست و باشووری هنددا جیاوازییان هەیە. ئەوەندەی ئەو ڕەوکردن و دابەشبوونانە پەیوەندییان بە زمانی ئەو خێڵانەوە هەیە ئاشکرایە کە:

1. خێڵە هند و ئەوروپییەکان، لە پێش یەکەم دابەشبوونیاندا بە یەک زمان و چەند شێوەزارێکی لێکچوو و لێک نێزیک، بە پێی دوور و نێزیکییانەوە لە یەکتر، داخاوتن. وشە و زاراوە لە شوێنەواری ئەم یەکە زمانییە ماونەتەوە و هەندێکیان هەر ئەوەتا یەک نین و هەندێکیان لە بەکارهێنانیاندا لە یەک دەچن. ئەوەش چاوەڕوان دەکرێ نێزیکایەتی نێوان زمانی گەلانی ڕۆژهەڵات لە نێوان خۆیاندا لە یەکتر نێزیکتر بن بە پێوانە لەگەڵ زمانی گەلانی ڕۆژاوادا، بەڵام ئەوەش دەبێ کە وشەیەکی گەلێکی ڕۆژهەڵاتی کۆن لە وشەیەکەوە نێزیکتر بێ کە ڕۆژاوایی بەکاری دێنێ، بۆ نموونە وشەی (ثری Thri) ئاڤێستایی (کتێبی زەردەشت) لە کوردی سەردەمدا واتای سێ دەدا و لە ئینگلیزیشدا Threeیە.

2. نێزیکایەتی نێوان سانسکریتی و زمانگەلی گەلە ئێرانییەکان لە سەردەمە زووەکانی دابەشبوونی ئارییەکاندا بۆ دوو گەل، ئاشکراتر و زەقترە. بە هۆی کتێبی (ڤێدا Veda)ی هندی و هەندێ بەشی ئاڤێستاوە ئەم نێزیکایەتییە پارێزراوە و کۆنترین شێوەی نووسراوی سانسکریتی و لقی ئێرانی زمانی ئارییەکانیانی هێشتۆتەوە و وەختە لێکچوونیان وەک لێکچوونی دوو جمک بێ.

3. لێکچوونی ئەو زمانانەی کە لقی ئێرانی گەلە ئاریەکان قسەیان پێ کردووە، بەردەوام لە لێکچوونی نێوان ئەو زمانانە و سانسکریتی لە لایەکەوە، لەگەڵ زمانەکانی لقی ئەوروپا لە لایەکی ترەوە زەقتر و ئاشکراتر بووە. وا چاکە ئەوەشی بۆ زیاد بکەم کە ئایینی زەردەشتی، کە هەموو گەلە ئێرانییەکانی گرتبۆوە، یەکێ بووە لە هۆکاری مانەوەی لێکچوون و نێزیکایەتی لە نێوان زمانی ئەو گەلانەدا. واتە نێزیکایەتی نیشتمانیان لە یەکەوە، تاکە هۆکاری گردەبڕی لێکچوونیان نەبووە.

ئەوەی لەم بوارەدا بۆ بابەتەکە گرنگە، پەیوەندی نێوان زمانەکانی گەلە ئێرانیەکانە کە کورد و فارس لەوانەن و دوای دوو هەزار و پێنجسەد ساڵ تەفروتونابوون و پاشکۆبوونی کورد، هێشتا ژمارەیەکی زۆری وشە لە نێوان کوردی و فارسیدا لێک دەچن. بۆ ئەوەی ئەم باسە ئەوەندە کورت بکەینەوە کە بابەتەکە نەشێوێ، دەبێ لە بەندی یەکەمی سەرەوە ببینەوە و لەو جێیەدا بۆی بگەڕێینەوە کە پێویستمان پێی دەبێ. دەبێ بە گوتەیەکی زۆر کورت لە بەندی دوومیش ببینەوە، ئەوەش ئەوەیە کە سانسکریتی هندی جمکی ئاڤێستای ئێرانییە، ئەوەش لەوەدا دەردەکەوێ کە ئەو زمانەی ڤیرای پێ نووسراوە، لەو زمانە دەچێ کە ئاڤێستای پێ نووسراوە. ئەم لێکچوونە دەگاتەوە ئەو وشە و ڕستانەی هەخامەنشیانیش کە لە ناوەڕاستی سەدەی شەشەمی پێش زاینەوە پارێزراون. ئەو لێکچوونە دەگەیشتە هەموو زمانە ئێرانییەکانی تر کە لە سەر شێوازە کۆنەکەی تۆمار کرابێ و هێشتا هۆکاری گواستنەوە و گۆڕانکاری، خۆیان نەخزاندبێتە ناو بنیاد و دەربڕینیەوە. فارسی هەخامەنشی، لە ماوەیەکی کورتدا بەخۆی، بە شێوەیەک گۆڕانکاری بە سەردا هات، کە زاناکانی زمان بۆی ناچن و هیچ قسەکەرێکی زمانی دی چاوەڕوانی نەبووە. باسی ئەوەش دێ. لە بەر ئەوەی هیچ زمانێکی ئێرانی، جگە لە ئاڤێستا و هەخامەنشی، شێوازی نووسینی

نەبوو تا لێکچوونە کۆنەکانی نێوان ئاڤێستا و هەخامەنشی و سانسکریتی دیاری بکەین. گۆڕانکاری نێوان سانسکریتی و ئاڤێستا بە پێی گۆڕانکاری لە دەنگەکانیاندا بووە. زۆر جار پیتی (س)ی سانسکریتی لە ئاڤێستادا بۆتە (هـ)، (asura و spata و sndhu) لە ئاڤێستادا بوونەتە (ahura و hapta و hindu) و هەردوو وشەی (یەسنا و یەزنە) لە سانسکریتیدا بوونەتە (یەجنە و یەجتە)... و بەو شێوەیە. سانسکریتیش لە لایەن خۆیەوە، بە دەم ڕۆژگارەوە گۆڕا و بووە زمانێکی نارۆشن، ئیدی ئاساییە زیاتر لە زمانە ئێرانییەکان دوور کەوتبێتەوە.

تا ئێرە بۆ ئەم بابەتە بەسە.

خێزانی زمانە ئێرانییەکان

ناتوانم بەو سەرچاوانەی بەردەستمەوە، بە وردیی سەردەمی کۆچکردنی خێڵە هندوئەورووپییەکان دیاری بکەم، چونکە شوێنەواری تۆمارکراو نییە دەربیخا یا بە ڕاستی بزانێ، ئەوانە یەئجووج و مەئجووج نەبوون کە لە کتێبە ئاسمانییەکاندا باسیان هاتووە تا بیکەینە بەڵگەی نێزیکییان لە سەردەمی تەوراتەوە، کە باسی کردوون.
ئەوەندەی من ئاگادار بم، ئەوەش ناشێ کاتی ئەوە دیاری بکەین کە ئێرانییەکان لەو جێیانەدا نیشتەجێ بوون کە بۆی هاتن چونکە ئەو دەمەی ئەوە ڕوویداوە، هێشتا خێڵە هندوئەورووپییەکان، یا ئاریەکان، نووسینیان نەبووە تا بیکەنە دەفرێک بۆ ڕووداو و بابەتەکان و لە فەوتان و لەبیرچوون بیانپارێزێ. وام پێ خۆشە لە جێی خۆمەوە، بە سەر ئەو سەردەمەدا باز بدەم کە ئێرانییەکان لە وڵاتە تازەکانیاندا نیشتەجێ بوونە و هەر یەکە لەو خێڵ و گەلانە چ تایبەتمەندییەکی لەو وڵاتەدا هەبووە کە ئاوەدانی کردۆتەوە، چونکە ئەوانە پەیوەندییان بە سڕینەوە و کاریگەری هەر یەکەیانەوە بە سەر ئەوی ترەوە نییە، مەگەر لە سنوورێکی بەرتەسکدا کە دەشێ پشتگوێ بخرێ، ئەوەش لە بەر هۆکارێک کە خەریکی ڕوونکردنەوەی نیم.

ڕەوی لقی ئێرانی لە خێڵە ئارییەکان بەرەو باشوور و باشووری ڕۆژاوا لەو دووڕێیانەدا ڕووی دا کە بەر لە زیاتر لە هەزار ساڵ پێش لەدایکبوونی مەسیح ڕووی داوە و یەکێکیان بووە هندی و ئەوی دی بووە ئێرانی. لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زاین، مادەکان، یا میدیەکان (باپیرانی کورد) و پارس (فارسەکان) لە وڵاتی خۆیان بە تەنیشت یەکەوە نیشتەجێ ببوون و وڵاتیان گەیشتبووە ڕۆژاوای ئەوەی ئێستا لە عورفی نێونەتەوەییدا پێی دەڵێن Persia، لە هەرە باکووریەوە تا ئەوسەری باشووری و بەشە باکوورەکەی هی مادەکان بوو و بەشە باشوورەکەشی هی فارسەکان و دراوسێتییەکی توندیان هەبوو کە لەو سەردەمەدا چ سنوور و بەربەست لە نێوان دراوسێدا نەبووە و خەڵک و بەرژەوەندی بە ئازادییەکی مەیلەو ڕەهاوە لە هاموشۆدا بوون و پەیوەندی هەمەچەشنەی ناوەڕۆک هەمەجۆریان دروست دەکرد و بەردەوامییان پێ دەدا و ئەو شێوازە پەیوەندییانە، تا سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لە ڕۆژهەڵاتدا بەردەوام بوو.

مەترسیدارترین و گەورەترین کاریگەری، لە ڕووی ماددی و دەروونییەوە لە سەر گەلی کورد، بە سەرسوڕمانەوە، ئەو نێزیکایەتییە توندوتۆڵەی بووە لەگەڵ پارسەکاندا. حوکمی لاوازی بە سەردا داوە و چارەنووسی دیاری کردووە و بەرەو خراپتر پاڵی ناوە، ئەوەش بە شێوەیەک کە هەتا ئەمڕۆکەی نەیتوانیوە لێی ڕەها بێ و نێزیکترین بەڵگە ئەم شتەیە کە دەیخوێنیتەوە لە بارەی بێ گەردیی زمانی کوردییەوە تا وشەی هاوشێوەی لە فارسیدا نەبێتە جێی گومان.

ئێمە پەیوەندیمان بە سەرجەم و بە درێژی باسکردنی بڵاوبوونەوەی ئێرانییەکانەوە لە وڵاتی خۆیاندا نییە چونکە ئەوە پەیوەندی بە گەلانی خۆیان و فەرهەنگ و کەلەپووری خۆیانەوە هەیە کە ڕۆڵی لە داڕشتنی زمانە ئێرانییەکاندا، بەو شێوەیە هەبووە کە بووە، بە تایبەتی و لە ناویاندا زمانی کوردی و فارسی، بێ ئەوەی بچینە ناو وردەکاری دەرەوەی بابەتەکە چونکە پێویستمان بە هەڵکۆڵینی بلوچی و سەغدی و سکائی و زمانی ئێرانی و ئاریایی و ئەو بابەتە زمانانە نییە کە ڕۆڵیان لە ڕێڕەوی ئەم دوو زمانەدا لە بیر چۆتەوە.

ئەوەش ڕوونە کە هێزی زمان لەگەڵ هێزی ئەو میللەتەدا کە قسەی پێ دەکا هاوسەنگە و سەرچاوەی هێزیش دەسەڵات و ئایینە چونکە ئایین، لە سەردەمە کۆنەکاندا کەلەپوور و فەرهەنگی بە شێوەیەکی گشتی لە خۆ دەگرت. بەم شێوەیە، بۆ هەوڵی تێگەیشتنی پەیوەندی نێوان کوردی و فارسی، ئەم زمانانە هی ئەوەن لێیان ورد بینەوە:

1. زمانی نووسینی ئاڤێستا 2. زمانی مادەکان 3. فارسی کۆن 4. پەهلەوی. لە ڕیزبەندیدا، من بە پێچەوانەی نووسەری کتێبی (تاریخ زبان فارسی ـ مێژووی زمانی فارسی) زمانی ئاڤێستام پێش خستۆتەوە. ڕەنگە ئەو لە ڕووی کاتەوە زمانی مادی پێش زمانی ئاڤێستا خستبێتەوە. بەڵام چ هۆیەکم بۆ ئەوە نەدیتەوە کە فارسی کۆنی پێش ئاڤێستا خستۆتەوە. هەرچۆنێ بێ، کێشەی تێکەڵاویی کوردی و فارسی لە خەیاڵدا نەبووە و پێم وا نییە گرنگییەکی ئەوتۆی بە ڕیزبەندی دابێ. من بۆ ئەوە چووم کە ئاڤێستا ڕۆڵی گرنگ و کاریگەری لە سەر قاڵببەندی کەلەپوور و فەرهەنگی ئێرانیدا هەبێ، ئەوەش لە مەودایەکدا کە لە هەزار ساڵ تێپەڕاندووە و جگە لەوەی کۆنترین بەڵگەنامەی نووسراوی میللەتە ئێرانییەکانە و ئەگەر (ڤێدا Veda)ی هند

نەبووایە دەبووە کۆنترین بەڵگەنامەی نووسراوی هەموو گەلانی هند و ئەورووپی.
ئەوجا ئەو بەشەی کە ناوی (گاتا gatha)ی لێ نراوە هی ئەوەیە تەمەنێکی زۆر لەو تەمەنە کۆنتری هەبێ کە زاناکانی بابەتە ئێرانییەکان بۆ دەرکەوتنی زەردەشتی خاوەنی ئاڤێستا دایانناوە و تەنانەت خاوەنی کتێبی (مزدیسنا وادب پارسی) لە لاپەڕەکانی 173 ـ 177 ی بەشی یەکەمدا ئەو جۆرە ڕایانەی دەربڕیوە کە لە سەر شتگەلێ وەستاون لە ئاڤێستادا باس کراون و هەندێ شتیش کە لە ئاڤێستادا باسیان نەبووە، بۆ پانزە سەدەی پێش زاین دەگەڕێنەوە و نە باسی مادەکان و پارسەکانی تێدایە نە هێشتا دراو لێدراوە و نە چ شوێنەواری ئاسن و خوێ لە دەقەکانیدا هەیە... لێرەوە، کێشەیەک لە خەیاڵمدا پەیدا بوو و لە هەموو ئەو بەڵگەنامە مێژووییانەی کە خوێندوومنەتەوە وەڵامیم دەست نەکەوت، ئەوەش ئەوەیە ئەگەر گاتاکان ئەوەندە کۆن بن چ پەیوەندییەک لە نێوان گاتاکان و زەردەشتدا هەیە و ئەگەر لێکۆڵینەوە ماوەی چەند سەدەیەک زەردەشت نەگەڕێنێتە دواوە، ئەو قەومە کامەیە شارستانەتی ئەوەندە بەهێز بووە گەیشتبێتە ئاستی تۆمارکردن و خەیاڵ و لێکدانەوە و دەستووری وا دارێژێ کە بە بەریانەوە هەبێ پەرە بسێنن و لە ئاڤێستادا هەبن؟ بەڵام نابێ ئەم کێشەیە ڕامانبگرێ چونکە ئەگەر هەندێ بەشی ئاڤێستا لە سەردەمی زەردەشت کۆنتر بێ یا بسەپێندرێ کە زەردەشت لەوە زووتر بووە کە بۆی دانراوە و بگاتەوە سەردەمی گاتاکان، ئاڤێستا هەر وەک حەقیقەتێکی گردەبڕ و وەک بەهێزترین کاریگەر لە سەر زمان و فەرهەنگ و ئایین و ژیانی هەموو ئێرانیەکانی پێش پەیدابوونی ئیسلام دەمێنێتەوە. دەبێ لێرەدا ئەوەش بگوترێ کە دانانی زمانی ئاڤێستا بە زمانی ئێران، جۆرە لێبوردەییەکی تێدایە بەرانبەر ئەو زانایانەی کە وای بۆ دەچن بە زمانی خەوارزمیەکان بێ، لەو جێیەدا (بە پێی بۆچوونی ئەوان) کە یەکەم جار زەردەشت تێیدا پەیدابووە. خەواریزم، بە پێی دەستنیشانکردنی خاوەنی (تاریخ زبان فارسی) کەوتۆتە باکووری دەریای (ئارال)ەوە کە هەردوو ڕووباری سەرداریا و ئامودariا (سەیحون و جەیحون)ی تێ دەڕژێن (ل 201، تاریخ زبان فارسی بەشی یەکەم). ئەو ناوچانەش ئەمڕۆ ناویان کازاگستانی سۆڤیەتییە: ئاڤێستا لە جووت ناوی Airyana vaejah پێکهاتووە کە شوێنی ئەو خەڵکەن کە بەو زمانە قسەیان کردووە. ئەوجا زانای بابەتە ئێرانییەکان هاتن و ئەو ناوە و ناوی خەواریزمیان بە یەک گرت، خەواریزمیش زۆر لە سنووری ئێرانەوە دوورە، ئەگەرچی دەچێتە ڕیزی واتای (ئاری، ئاریا)وە. بە پێی بۆچوونی ئەمانە، پێداویستی و زەرووڕەتی لۆژیکی وایان خواستووە

ئاڤێستا بە زمانی ئەو خەڵکە بووبێ کە لە ناویاندا پەیدا بووە و خەڵکی تریش هەبوون، بەو شێوەیەی کە ڕوونی دەکەینەوە، بەو ئەنجامگیرییە ڕازی نەبوون.

زاناکان بە گشتی بەو دڵنیابوونە نەگەیشتن کە ئاڤێستا سەر بە گەلێکی دیاریکراو بێ ئەگەرچی لەوە دڵنیا بوون کە فارسی کۆن نییە و دوایی دێینە سەر باسی ئەوە. بەو ئەنجامگیرییەش نەگەیشتن کە لە سەردەمێکی دیاریکراو نووسرابێ و نەشیانتوانی تەمەنی بەشەکانی ئاڤێستا، بە دڵنیاییەوە دیاری بکەن و بیانگەڕێننەوە سەردەمێکی دیاریکراو، بەڵام لە سەرەڕێی چارەسەری کێشەکاندان و مەودایەکی باشیان لەو بوارەدا بڕیوە، کە ماندووبوونێکی گەلێ زۆر و ماوەی تێپەڕبوونی چەندین نەوەی ویستووە. پێم وا نییە کتێبێک بە گرنگیی ئاڤێستا بووبێ و تەمەنی زۆر بووبێ و بارودۆخی هەمەجۆری بە سەردا تێپەڕ بووبێ و دەستی تێکدانی پێ گەیشتبێ، لە کێشەی ئاوها خەلەسابێ.

کوشندەترین کارەسات کە لە هەموو سەردەمەکاندا بە سەر ئاڤێستادا هاتبێ، هەوڵی ئەسکەندەری مەکەدۆنی بوو لە دەوروبەری ساڵی 331ی پێش زاین، بۆ فەوتاندنی، ئەوەش دوای سەرکەوتنی بە سەر ئەخمینی (هەخامەنشییەکان)دا، چونکە دەستی بە سەر کتێبخانەی شاهانشاهیدا گرت کە هەموو بەشەکانی ئاڤێستای تێدا پارێزراو بوون. ئەو کتێبخانەیەی بە هەموو ئەو بەڵگەنامە نووسراوانەشەوە سووتاند و لە کۆتاییدا جگە لە هەندێ بەشی کەمی هیچی لە سووتاندن دەرباز نەبوو کە کۆیان 83000 وشە دەبوو و بەشە سووتاوەکانی تەنها لە بیری موبەد و هەربەدەکاندا، نەوە دوای نەوە تا کۆتایی دەسەڵاتی سلوکی (سلوکس یەکێ بوو لە سەرکردەکانی ئەسکەندەر) مانەوە ئەوەش بە ڕزگارکردنی بەش لە دوای بەشی دەوڵەتەکە لە دەوروبەری 147ی پێش زاین. (تەماشای خشتەی کاتەکان لە لاپەڕە 226ی کتێبی مزدیسنا و ادب پارسی بکە). ئەوجا هەوڵەکە تا کۆتایی سەردەمی ئەشکانیەکان، کە ساڵی 226ی زاینی بوو، درێژەی کێشا و لە سەردەمی دەسەڵاتی ساسانیشدا تا دەسەڵاتی خەسرەو پەروێز (590 ـ 627 ز) (لاپەڕە 228ی هەمان سەرچاوە). ئەوجا، دوای ئەوە ئیسلام هات و هەوڵەکانیش وێستان و تا ماوەیەک لاپەڕەی ڕۆشنبیری فارسی داخرا. دوایی ئەو هۆیە دیاری دەکەین بۆچی هەموو فەرهەنگی ئەو سەردەمە بە هی فارسی دانراوە.

ئەو بابەتانەی کە پەیوەستن بە وردەکاری ئایینی زەردەشتییەوە و لە ئاڤێستادا تۆمار کراون، ئەوەیە کە زەردەشت باوەڕێکی نوێی وای هێنایە ئاراوە، کە گەلە هندوئەوروپییەکان و ئەو ئارییانەی کە بەرەو ڕۆژهەڵات جیاوەبوون، ئاشنایەتییان لەگەڵیدا نەبوو، چونکە فرەخواوەندی و سەربەخۆیی هێزی خێر و شەڕی لە شێوەی دوالیزم (دووخوایی) ڕەت کردەوە و تەنانەت واتای ناوە کۆنەکانیشی گۆڕی و ناوی (دێو Daava)ی کردە ناوی شەیتان کە پێشتر ناوی خواوەند بوو. ناوی (مەزدە ـ مەزدا Mazda)ی کردە خوای تاکی بەدیهێنی هەموو شتێ. هەمیشەش ڕاناوی Ahura بە دوایدا دێ و دەبێتە Ahura mazda کە واتای سەروەری مەزن دەدا.

مەسەلەی ئاڤێستا و ئەو زمانەی پێی نووسراوە و لە کوێ دەرکەوتووە و چۆن پەرشوبڵاو بوو و چۆن زندوو کرایەوە و سیاسەت لە سەردەمی ساسانییەکاندا چ ڕۆڵێکی لە گۆڕینی هەندێ لە حوکمەکانیدا، بە پێی بەرژەوەندی دەسەڵات هەبوو تا دەگاتە ئەوەی ئاڤێستا بووە دوو: یەکێکی ڕەسمی بوو و ئەوی دی لە سینگی پیاوە ئایینییەکاندا مایەوە کە نەوە دوای نەوە دەیانگواستەوە. هەموو ئەوانە شتگەلێکن ژانیان کۆتایی نییە و لە کتێبی قەبەی دوور و درێژدا نەبێ جێیان نابێتەوە و ئەو ئاماژانەی پێشووتریش لە ڕووی پێویستییەوە بوون، چونکە پەیوەندییان بە بابەتە وروژاوەکەوە هەبوو لە بارەی وشەی کوردییەوە.

هەر بۆ ڕەواندنەوەی کێشە ئەو زمانەی کە ئاڤێستای پێ نووسراوە ناو نراوە (زمانی ئاڤێستا) چونکە بەڵگەی گردەبڕی یەکلاییکەرەوەیان نەبووە تا بیدەنە پاڵ میللەتێکی دیاریکراو و موبەدەکان نووسینێکی ئاسانیان داهێناوە تا خوێندنەوەیەکی ڕوون بۆ دەربڕینی وشە نووسراوەکان هەبێ و ئەو نووسینەشیان ناو ناوە (دین دەبیری) واتە نووسینی ئایینی. وشەی (دەئین) لە ئاڤێستادا بە واتای ئایین هاتووە بەڵام (دەبیر، دەبیری) شیکردنەوەیەکی زیاتری هەیە: ئەم وشەیە لە بنەڕەتدا لە (Dub دوب)ی سۆمەرییەوە هاتووە کە واتای (لەوحەی پارێزراو) دەدا و دوایی بە شێوەی (tuppi duppu) گوازرایەوە لای ئەکەدیەکان و ئەوجا دوای ئەوەی گۆڕا و بووە (دوب) چووە ناو ئارامییەوە و لە عارەبیدا بووە (دوف). کۆنترین شوێنەواری ئەو وشەیە لە بەری ئێراندا بە شێوەی (دیپی dipi) دەبینین ئەوەش لە سەر بەردە هەڵکەندراوەکانی (بغستان ـ بێستوون)ی سەردەمی داریوشی یەکەم، لە ساڵی چوارەم یا پێنجەمی دەسەڵاتیدا کە لە (522 تا 488 پ ز) ی خایاند هەڵکەندراوە. دوای ئەوە، ئەو وشەیە لە سەردەمی خشایارشای کوڕیدا (486 ـ 465پ ز) دەرکەوتەوە، ئەوەش لە سەر

بەردی هەڵکەندراوی ناوچەی وانی کوردستانی تورکیا. وشەکە لە پەهلەویدا گۆڕا و بووە (دپیریە dipiri) و ئەوجا دەبیر و تا ئێستا لە فارسیدا بەو شێوەیە ماوەتەوە. وشەکە، سۆمەری ـ ئەکەدی ـ بابلی ـ ئارامی ـ عارەبی ـ هەخامەنشی ـ پەهلەوییە و لە هندیدا (lipi و dipi)یە (ل. 109، 110، 111 لە فرهنگ ایران باستان). لە زمانی کوردیش، وەک ڕوونی دەکەینەوە دابڕا.

ئەو باسەی کە بۆی هەیە درێژە بکێشێ کورت دەکەمەوە و دەڵێم ئاڤێستا بە هەموو کەموکوڕییەکانیەوە قامووسی لقی ئێرانی گەلە ئاریەکانە و کەلەپووریکە لێی دەوەشایەوە بۆ ئەو هەموو گەلانەی ئەو لقە بە بەرفرەوانی بمێنێ، جا کوردی بێ یا بلوجی یا فارسی یا هەرچییەکی تر بێ، لەگەڵ سەرنجدانی جیاوازی ڕێکەوت و هەڵکەوتی پەیوەندی هەر یەکێ لەو زمانانە بە ئاڤێستاوە، چونکە بەشی ئەو زمانانە، وەک دەردەکەوێ، لەو پەیوەندییەدا جیاواز بووە.

ئەوەی جێی داخە، وەک دەردەکەوێ، زانیاری برا عارەبەکان لە سەر وردەکاری ئاڤێستا و ڕۆڵی ئاڤێستا لە بارەی فەرهەنگی ئێرانی کۆنەوە، کە کورد یەکێکیانە، هەروەها لە بارەی ناوەڕۆکی ئەو پەیامەوە کە زەردەشت لەو کتێبەدا گەیاندوویەتی، بەشی ئەوە ناکا وێنەیەکی ڕوونی هەبێ. بۆم دەرکەوتووە کە دووەم خەلیفە، لە بەر زانیاری فرەوانی لە سەر هەندێ ئاماژەی قورئان، یارانی زەردەشتی بە ئەهلی کتێب دانەناوە. کتێبی ئاڤێستا باسی یەکتاپەرستی و قەیامەت و زندووبوونەوە دەکا و مژدەی بەهەشت دەدا و هەڕەشەی دۆزەخ دەکا و ئەوەش بۆ ئەوانەی خوێندنەوەیان بۆ ئاڤێستا هەیە، ڕوون و ئاشکرایە و لە بازنەکانی دەرەوەی خوێندنەوەشیدا زانراوە و تەنانەت کتێبی (ئەڵڵا)ی عەباس مەحموود عەقاد لە لاپەڕەی 88یدا دەڵێ:

«مەجووسەکانیش وەک میسرییەکان باوەڕیان بە قەیامەت بووە. هەروەها باوەڕیان بە پاداشت و سزای ڕۆژی قەیامت هەبووە، بەڵام باسی زندووبوونەوە و کۆتایی دنیا و ڕۆحبەبەردا هاتنەوەیان بۆ ڕۆژی قەیامەت کردووە» لەمەدا وا دەردەکەوێ کە میسرییەکان باوەڕیان بە ژیانی قەیامەت هەبووبێ بەڵام باسی کۆتایی دنیا و ڕۆحبەبەردا هاتنەوەیان نەکردبێ.

دواتر لە هەمان لاپەڕەدا دەڵێ:

«جووله‌كه‌كان باسی شه‌یتانیان له‌ پێش دیلكردنیان یا پێش بوونیان له‌ نێوان ڕووباراندا نه‌كردووه‌. دوای ئه‌وه‌ی به‌ (اهرامان)ی مه‌جووسیانیان چواندووه‌ كه‌ نیشانه‌ی شه‌ڕ و خراپه‌كارییه‌، ئه‌وجا باسیان كرد»

پێشتر له‌ گۆڤارێكی ئیسلامیدا، پێم وابێ سه‌ر به‌ وه‌زاره‌تی ئه‌وقاف بوو، به‌ر له‌ چه‌ند ساڵێك خوێندمه‌وه‌، مه‌سه‌له‌ی زندووبوونه‌وه‌ له‌ لای جووله‌كه‌كان تا ڕۆژگاری دانیال پێغه‌مبه‌ر بڵاو نه‌ببۆوه‌. كه‌چی ده‌بینم مامۆستا عه‌قاد له‌ لاپه‌ڕه‌ 112ی ئه‌و كتێبه‌یدا ئه‌مه‌ ده‌ڵێ:

كتێبه‌ ئیسرائیلیه‌كان باسی قه‌یامه‌ت و زندووبوونه‌وه‌یان تێدا نه‌بووه‌ و زه‌مینی ژێره‌وه‌ یا بیر یا (شیول) ئه‌و هه‌ڵدێره‌ قووڵه‌ بووه‌ كه‌ هه‌تیوان له‌ دوای مردنیان په‌نای بۆ ده‌به‌ن و ئیدی لێی ده‌رباز نابن و (ئه‌وه‌ی به‌ره‌و هه‌ڵدێر دابه‌زێ سه‌رناكه‌وێته‌وه‌)» و هه‌ر ڕاست دوای ئه‌وه‌ ده‌ڵێ:

«یه‌كه‌م ئاماژه‌ بۆ ڕۆژی (كه‌یوم ـ زندووبوونه‌وه‌) له‌ ئیسحاحی بیستوچواره‌می كتێبی (ئه‌شعیا)دا هاتووه‌ كه‌ له‌ سه‌ده‌ی سێیه‌می پێش زایندا ژیاوه‌.»

له‌ كۆتایی لاپه‌ڕه‌ی ناوبراودا ئه‌مه‌ش ده‌ڵێ:

له‌ ئیسحاحی دوانزه‌هه‌می كتێبی دانیالدا ئاماژه‌یه‌كی تر بۆ زندووبوونه‌وه‌ و دادگای قه‌یامه‌ت كراوه‌ و ئه‌مه‌یان له‌ ئاماژه‌كانی پێشتر ئاشكراتره‌ و ده‌ڵێ: «زۆر له‌و كه‌سانه‌ی له‌ ناو خاكی زه‌ویدا ڕاكشاون، به‌خه‌به‌ر دێنه‌وه‌. هه‌ندێكیان بۆ ژیانی هه‌میشه‌یی و هه‌ندێكیان بۆ سه‌رشۆڕی و شه‌رمه‌زاری هه‌میشه‌یی». له‌ سه‌ره‌تای لاپه‌ڕه‌ 113دا ده‌ڵێ: «مێژووی ئه‌م پێغه‌مبه‌رایه‌تییه‌ بۆ كۆتاییه‌كانی (پێم وابێ ناوه‌ڕاستی ڕاسته‌ چونكه‌ كۆتایی هه‌ڵه‌ی چاپه‌، یا ده‌بێ ساڵه‌كه‌ 195 پ ز بێ. م.م) سه‌ده‌ی دووه‌می پێش زاین، ساڵی 195ی پێش زاین ده‌گه‌ڕێته‌وه‌. پێشتر پاداشت و سزای ئیسرائیلییه‌كان ده‌درانه‌ پاڵ دوژمن...»

له‌ قسه‌ی شاره‌زایان وا ده‌رده‌كه‌وێ كاریگه‌ری باوه‌ڕی ئاڤێستا له‌ باره‌ی قه‌یامه‌ت و زندووبوونه‌وه‌وه‌، له‌ سه‌ر جووله‌كه‌كان هه‌بووبێ چونكه‌ له‌ ده‌می بڵاوبوونه‌وه‌ی ئایینی

زەردەشتدا ئەوان لە بابل دیل بوون و کۆرشی هەخامەنشی کە ساڵی 539 پ ز بابلی داگیر کرد، ئازادی کردن.

بەڵام ناونانی لایەنگرانی زەردەشت بە (مەجووس) چیرۆکێکی کورتی هەیە و ڕوونی دەکاتەوە: لایەنگرانی زەردەشت و ئەوانەی باوەڕیان بە دینەکەیان هەبوو بە (موغ) ناو دەبران و یۆنانییەکانیش بە پێی دەربڕینی وشە ڕۆژهەڵاتییەکان و پێوانەی خۆیان لە گۆڕینی وشەدا کردیانە (ماگیوس) و ئەمەش گۆڕا و بووە (مەجووس). لایەنگرانی زەردەشت بە شێوەیەکی گشتی ناوێکی تریان هەیە و هەموویان دەگرێتەوە و بە تاکەکانیان ناگوترێ. ئەوان بە خۆیانیان دەگوت (بەدینان) واتە خاوەنی ئایینی ڕاست و ئەلف و نوونی (بەدینان) نیشانەی کۆیە. ناوێکی تریشیان هەیە کە بە لای خۆیانەوە ناسنامەیان باشتر دەردەخا، ئەویش (مەزدیەسنا)یە. ئەم وشە تێکەڵەش واتای (مەزدپەرست) دەدا و بەرانبەرەکەشی (دێویەسنا)یە، کە دەکاتە شەیتانپەرست.

ئەوە کورتەیەک بوو هەر دەبوو بگوترێ تا بابەتەکە لە تاریکی بێتە دەرێ.

زمانی ماده‌کان

ماده‌کان یا میدیه‌کان - باوباپیرانی کورد، له‌ باکووری ڕۆژهه‌ڵاتی وڵاتی ئێران نیشته‌جێ بوون و سنوور به‌ سنووری وڵاتی پارسه‌وه‌ بوون که‌ که‌وتبوونه‌ لای باشووریانه‌وه‌. یه‌که‌م پاشای ئاشووری که‌ ناوی ماده‌کانی له‌ نووسیندا هێناوه‌ شه‌لمانسه‌ری دووه‌م بوو که‌ ساڵی 844 پ ز سه‌رزه‌مینی ماده‌کان (کوردستانی ئێرانی ئه‌مڕۆ)ی داگیر کرد و دواتر، دوای حه‌وت ساڵ دیسان داگیری کرده‌وه‌ و له‌ هه‌واڵه‌کاندا به‌ (Made - Madai) ناوی هێناون. له‌ سه‌رده‌می شه‌مس ئادادی چواره‌میشدا، که‌ کوڕی شه‌لمانسه‌ری ناوبراو بوو، ناویان هاتووه‌. دوای ئه‌وه‌، ئه‌داد نیراری سێیه‌م ساڵی 810 پ ز داگیری کردن و تیکلات بلیسه‌ری چواره‌م که‌ به‌ شه‌ڕکه‌ر ناوبانگی هه‌بوو، ساڵی 744 پ ز وڵاتی لێ داگیر کردن. سه‌رجۆنی سێیه‌میش ساڵی 722 پ ز چووه‌ سه‌ریان و ماده‌کان له‌و سه‌روبه‌ندانه‌دا خۆیان له‌ حکوومه‌تێکی ڕێکوپێکدا یه‌کنه‌خستبوو تا دیاکۆ (دیکۆ) یۆنانیه‌کان به‌ (Deikos ناویان ده‌برد) ساڵی 713 پ ز بۆی هه‌ڵکه‌وت و ده‌وڵه‌تێکی پێکهێنا و (هه‌مه‌دان)ی کرده‌ پایته‌خت و ئه‌وه‌ش تا ئه‌و ده‌مه‌، یه‌که‌م ده‌وڵه‌تی هه‌موو گه‌له‌ ئێرانیه‌کان بوو. سێیه‌م پاشای ماده‌کان Hovakhshtra هوڤه‌خشترا که‌ یۆنانییه‌کان به‌ (Cyaxares) ده‌ریانده‌بڕی، یه‌کێ بوو له‌ گه‌وره‌ شه‌ڕکه‌ر و داگیرکه‌ره‌کان و زۆر له‌ وڵاته‌ دراوسێکانی خسته‌ ژێر ڕکێفی خۆیه‌وه‌ تا له‌ ساڵی 612 پ ز توانی به‌ هاوکاری بابلیه‌کان نه‌ینه‌وای پایته‌ختی ئاشووریه‌کان داگیر بکا و ناوی ئاشووریه‌کان له‌ تۆماری ده‌سه‌ڵاتدا بسڕێته‌وه‌ (خاوه‌ن تاریخ زبان فارسی، ساڵێ 610ی پ زی گوتووه‌). دوای ئه‌م داگیرکردنه‌، ناوی ماده‌کان و ئێرانییه‌کان بڵاو بووه‌وه‌. ئه‌و پاشایه‌ مرد و ساڵی 584 پ ز ئه‌و کوڕه‌ی جێی گرته‌وه‌ که‌ له‌ نووسینی بابلییه‌کاندا به‌ (Ishtovygo)[1] ناوی براوه‌ و (له‌ یۆنانیدا Astyago)یان پێ گوتووه‌. له‌ سه‌رده‌می ئه‌مدا، به‌ ده‌ستی

---

[1] . ئه‌و قسه‌یه‌ هه‌یه‌ که‌ ئه‌ستیاگ، هه‌مان ئه‌و (ئه‌ژده‌هاک)ه‌ بووبێ که‌ کاوه‌ (له‌ ڕاستیدا کۆرش) کوشتوویه‌تی و به‌ کوژرانی ئه‌ویش کۆتایی به‌ ده‌سه‌ڵاتی باوباپیرانی کورد هاتووه‌ و له‌وساوه‌ ئاهه‌نگ بۆ ئه‌و تێکشکانه‌ی خۆمان ده‌گێڕین. فارسه‌کان وایان بڵاوکرده‌وه‌ که‌ ئاستیاگ سێ سه‌ری هه‌بووه‌، دواییش دوو له‌و سه‌رانه‌یان لێ کرده‌ مار به‌ سه‌ر شانیه‌وه‌!! ئاهه‌نگی نه‌ورۆزیش بابه‌تێکی ئاینی بووه‌ و تیایدا پێشوازی له‌ ڕۆحی باوباپیران کراوه‌ و له‌ سه‌ری ساڵدا، به‌ ئاگرکردنه‌وه‌، به‌ره‌و به‌هه‌شت به‌ڕێ کراونه‌ته‌وه‌. من به‌شبه‌حاڵ، به‌ نیازی پێشوازی کردنی ڕۆحی باوباپیران پێشوازی له‌ نه‌وروز ده‌که‌م و به‌ڕێی ده‌که‌م. ح.ک

کۆرشی گەورە کە کچەزای ئاستیاگ خۆی بوو، دەوڵەتی ماد کۆتایی هات. کۆرش ساڵی 539 پ ز بابلی داگیر کرد (فرهنگ ایران باستان ل 103 ـ 106)

پاشاکانی ماد، هیچ شوێنەوارێکی نووسراویان بە زمانی خۆیان جێ نەهێشتووە تا بیکەینە بەڵگە و خەسڵەتەکانی ئەو زمانە دەستنیشان بکەین کە لە سەردەمی ئەواندا لە ناو تاکەکانی گەلی ماد یا کورد باو بووە و جگە لە هەندێ ناوی پاشاکانیان کە لە نووسراوی میللەتانی تردا باسیان هاتووە، هیچیان لێ بەجێ نەماوە. لێرەوە ئەو بڕیارە زەحمەت دەبێ چەند پەیوەندی لە نێوان زمانی کوردی و ئاڤێستادا هەیە یا تا چ ئاستێک دەقاودەقن. هەندێ لە زاناکان بۆ ئەوە دەچن کە ئەو ناوە کەمانەی میدیەکان پەیوەندییان بە زمانی ئاڤێستاوە نییە و دەڵێن دەقاودەق نین. لەوەشدا زێدەڕۆییان کردووە کە گوتوویانە زەردەشت بەخۆی خەڵکی ناوچەی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران بووە کە ئاڤێستای لێ دەرکەوتووە و بەوەش پێناسەی میدیيان لێ سەندۆتەوە. بەڵام سەرجەمی قسەکانیان هی ئەوە نییە باوەڕی پێ بکرێ بە تایبەتی لە بارەی ڕەچەڵەکی زەردەشتەوە چونکە بە پێی بۆچوونی کۆنترین مێژوونووسانی ئەو گەلانەی کە بە دوای یەکدا هاتوون، زەردەشت خەڵکی باکووری ڕۆژاوای ئێرانە و لە ناوچەی (ڕێ Regha)ی کۆن بووە و ئەوجا کۆچی زەردەشت بەرەو ئەو شوێنەی کە پاشاکەی پەنای داوە و لەوێ ئایینەکەی بڵاو کردەوە، پێ دەچێ لە ڕۆژاوای ئێرانەوە بووبێ تا ڕۆژهەڵاتی، یا باکووری ڕۆژهەڵاتی. لە ڕووی بەڵگەی ناوەکانیشەوە، ناوی تری میدی کە لەگەڵ ئەو ناوانەدا دەقاودەقن و لە ئاڤێستادا باسیان هاتووە، وەک ناوی (Koshtaspi) کە لە نووسراوە بزمارییەکاندا لە هەندێ ناوچەی ئاسیای بچووکدا هاتووە کە شوێنەواری تیکلات بلیسەری شای ئاشووریان بووە بۆ ساڵی 854 پ ز دەگەڕێتەوە. ئەو ناوە هەمان (گوشتاسەپ)ە کە لە ئاڤێستادا وەک پارێزەری زەردەشت ناسراوە و بۆ سەدەی حەوتەمی پێش زاین دەگەڕێتەوە و خەڵکانی تریش لە هەخامەنشیەکانی دوادوایی بەوەیان زانیوە، لەوانە باوکی داریووشی یەکەم کە 521 پ ز تا 485 پ ز دەسەڵاتی هەبووە.

ناوێکی گردەبڕی تر هەیە کە دەمەتەقێ یەکلایی دەکاتەوە، ئەوەش ناوی باوکی زەردەشتە کە لەگەڵ ناوی دایکیدا لە عیبارەتێکی ئاڤێستادا هاتووە و دەشێ ئاوها وەریبگێڕین: «ئەی زەردەشت پوروشپە و دۆغدۆ و هیربەد ئازار مەدە (ل 90 مزدیسنا و ادب پارسی) پوروشپە باوکی زەردەشت بووە و دۆغدۆ دایکی بووە و میربەدەکان، پیاوە ئایینیە شارەزاکان بوونە. پوروشپە لە دوو بەش پێکدێ، یەکەمیان

(Pouroush پورووش)ە و بە پێی قسەی زاناکان دوو واتای هەیە، یەکێکیان (پیر)ە. وشەی پورووش کورت کراوەتەوە و گۆڕاوە تا بەو واتایە بۆتە (پیر)ی کوردی و فارسی. واتای دووەمی، ڕەنگی تێکەڵی ڕەش و سپییە و ئەگەر ڕەشەکەی زاڵ بێ، لە عارەبیدا دەبێتە (ادهم) و ئەگەر سپییەکەی زاڵ بێ، لە عارەبیدا دەبێتە (اشهب). سەرچاوەکان لە ئاستی چارەنووسی ئەو وشەیەدا بەو واتایە، بێ دەنگن و ناڵێن بەرەو چی گۆڕاوە، چونکە هاوشێوەی لە زمانە ئێرانییەکاندا نازانن کە خەریکین و ئەگەر کوردییان بزانیبا وێنەیەکی زندوویان دەست دەکەوت کە وشەی (بۆر)ی نێزیکی (سپی بۆر)ی (اشهب)ی عارەبییە و (ڕەش بۆر)یش (ادهم)ی عارەبییە. ئەوەش ڕوونە کە وشەی (بۆر) لە (بوروش)ەوە وەک (پیر) نێزیکە. وشەی دووەمی ناوەکە، (ئەسپ، ئەسپە)یە کە واتای (ئەسپ) دەدا و زاناکان گوتوویانە کە هەموو وشەکە دەکاتە (خاوەنی ئەسپی ڕەشبۆر). جگە لەوەش تەمەنی ئەسپی پیر ئەوەندەی بە دەمەوە نابێ و ئەوەندەی ماوەتەوە بایی ئەوە ناکا ببێتە نازناو. لە سەر واتای ئەو ناوانەشەوە، کۆچی زەردەشت بۆ وڵاتی تر، لە دەقی ئاڤێستادا تۆمار کراوە و باسی ئەو دەردەسەریانە کراوە کە بە دەست کەسوکاری بە سەریدا هاتوون و ئەو ڕێیەی بەو سەرماوسۆڵەی زستانە کە خۆی و ئاژەڵەکانی گرتوویانەتە بەر، بە ڕێڕەوی زستان pareto zemo (پەرەتۆزەمۆ) ناوی هاتووە. ئەو (کەی ڕاستییەکە kavi کەڤی نازناوی دەسەڵاتە) جێیان نەکردۆتەوە و ناچار بووە بە زەمهەریردا لە سەر سەفەر بەردەوام بێ تا گەیشتۆتە Tosa (دوایی بۆتە توس). هەرچۆنێ بووبێ، گەیشتە ئەو جێیەی لێی بووە میوان و مایەوە و ئایینەکەی تێدا بڵاو کردەوە و چ پێویست بە دڵەڕاوکێ لە بارەی ئەو ڕاستییە مێژوویەوە ناکا کە لەگەڵ ئاڤێستادا دەقاودەقە. ئەگەر باسە مێژووییەکە لە بارەی کۆچەکەوە ڕاست بێ، بۆچی دەبێ ناوی ئەو شوێنەی لێیەوە ڕۆیشت درۆ بێ؟ ئەو زانایانەی کە زەردەشت بۆ مادەکان دەگێڕنەوە بەو لایەدا دایدەشکێنن کە زمانی نووسینی ئاڤێستا زمانی ئەو بووبێ، واتە ئەو وڵاتەی کە تێیدا پەروەردە بووە، چونکە ناشێ کەسێکی ڕێڤنگ بگاتە لوتکەی دەربڕین بە پێوانەی ئەو سەردەمانەی کە لە ئاڤێستادا هەیە. ئەگەر خاوەنەکەی زمانی خەڵکی تری بەکارهێنابێ ئەوەش بیانوویەکە بە هاسانی بەرپەرچ نادرێتەوە چونکە جێدەستی هێزمان دیت کە زەردەشتی ناچار کرد وڵاتەکەی خۆی بەجێ بهێڵێ هەر لە بەر ئەوەی داوای لە خەڵکی کردبوو نەفرەت لە خوو و ڕەوشتی زاڵم لە هەندێ بواری ژیاندا بکەن و بە دەم گەیاندنی پەیامەوە کۆچی کرد و ئەوەندە مۆڵەتی نەبوو بە شێوەیەک فێری زمانێکی بێگانە بێ پەیامەکەی پێ بگەیەنێ. لە سێبەری گوشتاسپدا مایەوە و دەستی

کرد بە گەیاندنی پەیامەکەی. ئەگەر ئەم بەڵگانە ئەوانە بێدەنگ نەکەن کە حاشا دەکەن، چ بەڵگەیەکی دی بۆ پێناسەی ئاڤێستا لەمە گردەبڕتر لە ئارادا نییە تا باوەڕ بێنن. ئەوەی دەبێ لێرەدا بگوترێ ئەوەیە وشەی pareto کە دەلالەت لە ڕەتبوون دەکا، لە ڕیشەدا (پار par)ە لەوە تێناپەڕێ کە وشەی (پەڕ)ی کوردی بێ کە دەکاتە (ڕەتبوون) ئەگەر (تێ)ی لە پێشەوە بێ ببێتە (تێپەڕ)ی کوردی. بەڵام (Zamo زەمو) کوردی و فارسی لێی هاوبەشن و لە فارسیدا (زمستان)ە و لە کوردیدا (زمسان و زستان)ە ئەوەش بە گوێرە جیاوازی شێوەزار و لە هەردوو زمانەکەدا (ستان) بۆ زۆر وشەی گرنگ دەکەنە پاشکۆ (ئەم بەڵگانە لە منەوەن نەک سەرچاوەکان)

قسە لە بارەی ئاڤێستا و پەراوێزەکانیەوە کۆتایی نایە بۆیە هەر بەو تایبەتمەندییانەی سەرەوە واز دێنم، بەڵام لە سەر کاریگەری و ڕووداوەکانی دەوروبەری و قسەی زانایان لە بارەیەوە بەردەوام دەبم و یەکەم جار دەڵێم زۆربەی زاناکان خوراسانی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێرانیان بە وڵاتی دووەمی زەردەشت داناوە، ئەوەش دوای ئەوەی وڵاتی خۆی (ماد)ی بەجێ هێشت. خوراسانیش لە ناوەڕاستی سەدەی سێیەمی پێش زایندا وڵاتی (پارت)ەکان بووە و دەوڵەتی ئەشکانییان تێدا دامەزراندووە. ئەگەر ئەو بۆچوونەی ئەوان ڕاست بێ، دەسبەرداری ئەوە دەبم کە زەردەشت و ئاڤێستا لە خەوارزم دەرکەوتبن. بە ڕای من لە بارودۆخی کۆچی زەردەشتدا، ئەو مەودا دوور و درێژە و بەو چلەی زستانە لە وڵاتی مادەوە لە توانای خێزانێکی دەرکراو بە دەرە. مەودای نێوان وڵاتی کورد و خەواریزمم لە سەر نەخشە پێوا و بینیم، لەگەڵ سەرنجدانی ڕێگای پاشایانە دوو جار لە درێژایی نەخشەی عیراق درێژترە و نەخشە نە پێچی تێدایە نە هەوراز و نشێو یا شیو و شاخ، بەڵام ڕێگا هەموو ئەوانەی تێدان. مەوداکە بۆ خوراسان نیوەی مەودای خەواریزمە و ئەمەش وا دەکا کە پەیوەندی نێوان ئاڤێستا و فەرهەنگی ئێران پتەوتر بێ.

گوتمان پاشاکانی ماد چ نووسراوێکیان لە پاش خۆیان جێ نەهێشتووە و زمانێکیش دەقێکی وای نەبێ دەستووری زمان و دەربڕینی بپارێزێ بۆی هەیە بە درێژایی ڕۆژگار و بە هۆی دووری خێڵەکانی لە یەکترەوە، لقوپۆی شێوەزاری لێ بکەونەوە بێ ئەوەی پێوانەیەکیان هەبێ لە کات و دووریی شێوەزارەکان لە ڕیشەی خۆیانەوە، بۆی بگەڕێنەوە و جگە لە ئاڤێستا هیچی ترمان نییە بۆی بگەڕێینەوە بۆ ئەوەی بزانین زمانی مادە کوردەکان، لە ڕووی شیکردنەوە و جۆرەوە چ گۆڕانکارییەکی بە سەردا هاتووە و لە ماوەی ئەو بیستوپێنج سەدەیەدا چۆن گەشەی کردووە. ئەگەر ماوەیەک

ئاڤێستا لە بیر بکەین، دوو سەرچاوەی ترمان هەیە کە بۆ ئەوە بشێن بکرێنە پێوانە بۆ زانینی ڕادەی ئەو گۆڕانکاریە چاوەڕوانکراوانەی کە لە سەردەمی مادەکانەوە بە سەر زمانی کوردیدا هاتووە. ئەو دوو سەرچاوانەش پارسی هەخامەنشی و پەهلەوین:

فارسی سەردەم کە سەرچاوەکەی پارسی هەخامەنشییە ئەوەندە لە ڕەگی خۆی دوور کەوتۆتەوە، خەریکە لێکچوون لە نێوانیاندا نەمێنێ. هەخامەنشی زۆر لە ئاڤێستاوە نێزیکە، چونکە سەردەمیان لە یەکەوە نێزیک بووە، زۆریش لە فارسی سەردەمەوە دوورە چونکە سەردەمیان زۆر لە یەکەوە دوورە و ئەگەر پەهلەوی لە نێوان فارسی کۆن (هەخامەنشی) و فارسی ناوەندی و تازە نەبوایەتە پردێک، جیاوازی نێوانیان ئەوەندە زۆر دەبوو لە هیچ بۆچوونێکدا جێی نەدەبوو. لە شوێنەوارە تۆمارکراوەکانی هەخامەنشی، کەمێ لە 400 وشە پتر ماوەتەوە، ئەوەش بۆ ڕوونکردنەوەی زۆر لایەن بەش دەکا: یەکەمیان و گرنگترینیان ئەوەیە زمانی ئاڤێستا جیاوازی لەگەڵ فارسی کۆندا هەیە و یەک نین. دوومیان ئەوەیە کە نێزیکایەتی نێوانیان، ئەو دەرفەتە دەدا کە بۆ هەندێ وشە و داڕشتن بۆ هەخامەنشی ونبوو بگەڕێینەوە. سێیەمیان، لە ماوەیەکی ڕێژەیی کورتی دەسەڵاتی سلوکیدا گۆڕانکارییەکی گەورە و شیوێکی قووڵ کەوتە ڕێزمان و شیکاری فارسی کۆنەوە چونکە پەهلەوی دوای سلوکییەکان بە شێوەیەک دەرکەوت کە زۆر لە هەخامەنشی و ئاڤێستا جیاواز بوو و پەهلەوی هاوکف و دەستەخوشکی فارسی ناوەنجی بوو و دەکرا فارسی لەگەڵدا پێوانە بکرێ چونکە فارسی ناوەنجی لە سەردەمی سلوکیدا و لە ماوەی دەسەڵاتی ئەشکانییەکاندا شێوازی نووسینی هەبوو. ئەوانەش مەسەلەگەلێکن پێویستیان بە لێکۆڵینەوە هەیە و لێرەدا جێی نابێتەوە، بۆیە هەر بەوەندە دەسبەردار دەبم کە لەو چەند دێڕەی سەرەوەدا باسم کرد، ئەوەش بۆ ئەوەی بگەمە ئەو ئەنجامەی کە کوردی، لەگەڵ ئەوەشدا بە هۆی نەبوونی سەرچاوەی نووسراوەوە، لە سەرچاوەی تۆمارکراوی خۆی دابڕاوە (بەو حسێبەی کە ئاڤێستا کوردی نەبێ)، پێوانەکاری ئەو مافە دەدا بە جۆرێ بیر لە بنەمای کوردی بکەینەوە کە بە قەدەر گونجانی فارسی کۆن لەگەڵ بنەماکەیدا بگونجێ و ئەو سەرنجەشی بۆ زیاد دەکەین کە کوردی بۆی هەڵنەکەوتووە پەیوەندی بە سەرچاوەی خۆیەوە بمێنێ، وەک بۆ فارسی هەڵکەوتووە، ئەوەش ڕاستییەکە یارمەتی توێژەرەوە دەدا کە لەگەڵ کوردیدا، کە مێژوو ماوەی 25 سەدە غەدری لێ کردووە، بە ویژدان بن. ئەگەر کێشانە و پێوانە بکەین دەبینین ئەوەندەی کوردی بە ئاڤێستاوە وابەستەیە، فارسی نوێ بە فارسی کۆنەوە وابەستە

نیيه و بەڵگەی سەرباریشمان بۆ ئەم بۆچوونە هەیە کە پەیوەندییان لە ڕووی زمانەوانی و شیکارییەوە پرد لە نێوان کوردی و ئاڤێستادا دروست دەکا.

لەوانە، پاشگری (نات) لە ئاڤێستادا کەرەسەیەکە ناو دەکاتە ناوی واتا (اسم المعنی). شێوەی ئەمە لە فارسیدا نییە بەڵام لە کوردیدا هەیە و لە شێوەدا لێی نێزیکە و لە ئەرکدا وەک یەکن، ئەوەش ناوی واتایی (ئەتی، ایەتی، تی). ئەوە پاشگرێکە سێ شێوەی هەیە و پەیوەندی بە پێکهاتەی ئەو وشەیەوە هەیە کە لە ڕووی ڕێزمانییەوە پێشی دەکەوێتەوە. وشەی (ئامر، تات) لە کوردیدا دەگۆڕێ و دەبێتە (نەمرایەتی، نەمرەتی) بە واتای نەمریی. (ئە)ی وشەی یەکەم بۆ نەفیە و لە دوومدا (نە) بەرانبەرێتی و (مر) لە هەردوکیاندا مردنە و (ئەمر، نەمر) دەبنە نەمردن. ئەوجا (تات) لە یەکەمدا و (ایەتی، و ەیەتی) بۆ جیاکردنەوەیە و واتاکە دەبێتە (نەمریی، نەمردن ـ نامردن). لەم دەرفەتەدا ئەوە دەڵێم کە ئەو (ئا)ی نەفیکردنە لە ئینگلیزیشدا هەیە: sexual و asexualو هی تریش زۆرن و لە سەردەمی پێش دابەشبوونی خێڵە هند و ئەوروپییەکانەوە ماونەتەوە. بەڵام ناتوانم سەرم لەوە سوڕ نەمێنێ کە ئەو (ئە)یە لە عارەبیشدا لە سەر شێوەی (افعل ـ ئەفعەلە) دەسبەردان دەگەیەنێ، وەک (افلس ـ ئەفلەسە) و (اعذر ـ ئەعذەرە) و بیانوو بە دەست پیاوەوە ناهێڵێ. ئایە ئەمە ڕێکەوتە یا دراوسێتی سامی و ئاری کاریگەریی خۆی هەبووە؟

نموونەی تریش لە سەر پاشگر کە هاوشێوەیە، ئەوەیە کە زۆر وشەی ئاڤێستا لە فارسیدا نین کەچی لە کوردیدا هەن، وەک وشەی (pasu پەسۆ) بە واتای مەڕ کە لە فارسیدا نییە و لە کوردیدا لە سەر شێوەی (paz پەز) هەیە. لە لاپەڕە 305 و 306ی (فرهنگ ایران باستان)دا، پور داود دەڵێ: وشەی vareghan ڤارێغان لە کوردیدا (پاڵەوان)ە ئەوەش ناوی پەلەوەرێکی گۆشتخۆرە کە لە باز بچووکترە و وشەی لەو بابەتە لە فارسیدا نییە.

لە بارەی (ڤارێغان و پاڵەوان)ەوە، دەبێ ئەوە بگوترێ کە دەنگی (v) لە ئاڤێستادا، لەگەڵ تێپەڕبوونی کات، لە کوردی و فارسی و زمانی تردا گۆڕاوە و بۆتە چەند دەنگێکی وەک (ب)، (ر)یش بۆتە (ل)، (غ)یش بۆ دەنگی تری وەک (ز) و (ژ)ی فارسی، لە زۆر وشەدا و لێرە بە پێی دەستووری دەنگگۆڕین گۆڕاوە. (و) بۆتە (ڤارغن) و (پاڵەوان). لە ئاڤێستاییدا دەنگی (ل) هەر لە بنیی نییە و لە هەخامەنشی و پەهلەویدا بەر چاو دەکەوێ و پێ دەچێ دواتر پەڕیبێتە ناو زمانی کوردی و زمانە

ئێرانییەکانی ترەوە. تەنانەت شاخی (برز)ی باکووری تاران لە ئاڤێستادا بە (Hara berezaiti) هاتووە و لە کوردیدا وەک خۆی دەبێتە (هەرە بەرزایەتی) و لە فارسیدا وەرگێڕانی لەو شێوەیە نییە.

نموونەی وشەی (haurva هورڤە) بە واتای (تەواو، بێ کەموزیاد)ە و ئەمەش ئاڤێستاییە و وێنەیەکی لە کوردیدا ماوە بە هەمان واتا، ئەوەش وشەی (ئیرۆ)یە. لابردنی وشەی (هـ) لە سەرەتای وشەی کوردیدا دیاردەیەکی باوە و گەلێ جار دەبێتە هەمزە و بەو پێیە، ئەو وشەیە دەبێتە (aurva) و (v) دەگوترێ و دەبێتە (و). ئەوەش بە پێی دەستوورێکی تری دەنگ و نێزیکایەتی نێوان ئەو وشەیە و (ئیرۆ)دا. وشەیەک کە تەمەنی سێ هەزار ساڵ بێ ئەوەندەی هەر بە سەردا دێ و ئەو وشەیە لە فارسیدا نییە.

هەروەها وشەی (vizm) کە بە واتای (خزم) دێ، بە پێی گۆڕینی دەنگی (v) بۆ دەنگی تر لە بابەتە ئێرانییەکاندا، لە کوردیدا بۆتە (khizm). دیتیشمان چۆن (ڤشتاسپ) گۆڕا و بووە (گشتاسپ). وێنەی ئەم وشەیەش لە فارسیدا نییە.

وشەی (azan ئەزەن) بە واتای (خۆر) لە ئاڤێستادا هەیە و لە کوردیدا بۆتە (گزنگ) بە واتای تیشکی خۆر لە کاتی بەیانیدا و هیچ شتێکی تر، جگە لە خۆر، بۆ ڕۆشنایی بەکار نەهاتووە. لە وێنەی ئەمەش لە فارسیدا نییە.

لە وشەی (uzayeirina)ی ئاڤێستادا کە خۆراوابوون دەگەیەنێ، سەرەتاکەی (uz ئەز)ە هەمان وشەی (وزە)ی کوردی سەردەمە و واتای وزەی بەرزکردنەوە دەدا و لە ئاڤێستادا بە هەمان شێوەیە و لە فارسیدا بوونی نییە.

(shapik) چاکەتێک بووە گەنجی زەردەشتی، کاتێ گەیشتوونەتە تەمەنێکی دیاریکراو لە بەریان کردووە. ئەم وشەیە بە هەمان واتا و شێوە لە کوردیدا هەیە بەڵام چ پەیوەندی بە ڕێوڕەسمی ئایینی زەردەشتییەوە نییە، چاکەت و بڕایەوە. ئەمە لە فارسیدا نییە و نەبوونی زۆر سەیرە.

وشەی (دختر)ی فارسی کە لە ئینگلیزیدا (doughter) بەرانبەرێتی لە زمانە ئێرانییەکاندا (Dughdu) بووە و ناوی دایکی زەردەشتە و ئێمە لێی بێ بەشین و جگە لە ناوچەیەکی بەرتەسک کە (دۆت) بەکار دێنن، بەکاری ناهێنین.

وشەی (rapithvina ڕاپثڤینا) لە ئاڤێستادا دەکاتە کاتی نیوەڕۆ و چی دی، نە لە کوردیدا بەکار دەهێندرێ نە لە فارسیدا، بەڵام لە کوردیدا وشەیەکی تر هەیە کە (فراڤین)ە و دەکاتە ژەمی نیوەڕۆ و نێزیکایەتی لەگەڵ ئەو وشەیەدا ئاشکرایە:

ڕاپثڤین   کاتی نیوەڕۆ
فراڤین   ژەمی نانخواردنی نیوەڕۆ

ئاشکرایە ونبوونی یەکەم لە کوردیدا، وەک وشەی (ئەز ئایەرینە) کە کاتی ئاینییە و بە ژمارە پێنجە، بۆ ونبوونی ئایینی زەردەشتی دەگەڕێتەوە.

دەشێ بەو جۆرە وشانە درێژە بە لستەکە بدەین بەڵام ئەوە بە پێویست نازانین و لە گۆشەیەکی ترەوە دەڕوانین کە ئەوەش گۆڕینی دەنگە لە وشە ئێرانییەکان و زۆر وشەی سەر بە ئاڤێستا، دەبینین هەندێ لە دەنگەکانی خۆیان لە وشە کوردییە هاوشێوەکانیاندا پاراستووە، ئەوەش بە پێچەوانەی فارسییەوە. یەکێ لەو وشانە (zrayah زرەیە)یە بە واتای زەریا و لە کوردیدا بۆتە (زەریە) و لە فارسیدا بۆتە (دەریا). وشەی (zamatar زاماتەر) کە زاوایە، لە کوردیدا بۆتە (زاوا) و لە فارسیشدا (داماد)ە. وشەی (asu)ی ئاڤێستایی بە واتای مامز لە کوردیدا بۆتە (ئاسک) و لە فارسیشدا (اهو). وشەی (مسیە)ش بە واتای ماسی، لە کوردیدا (ماسی)یە و لە فارسیدا (ماهی)یە.

وشەی (vahrka ڤەهرکە) لە ئاڤێستادا گورگ دەگەیەنێ و ئێستا گوندێک لە نێزیکی هەولێر بە ناوی (بەحرکە)وە هەیە. ئەو وشەیە گۆڕا و لە هەردوو زمانەکەدا بووە گورگ، بەڵام شێوەزاری زازایی کوردی (ڤ)ەکەیان هێشتۆتەوە بە (verg ڤەرگ) دەیڵێن. تەماشای لاپەڕە 2ی بەربانگی ژمارە 7 بکە کە لە ستۆکهۆڵم دەردەچێ.

بەڵام وشە هاوبەش و هاوشێوەکانی کوردی و فارسی، ئەوانەی سەرچاوەیان بۆ ئاڤێستا دەگەڕێتەوە، ئاڤێستاییەکان زیاتر لە کوردییەوە نێزیکن نەک فارسی، ئەوەش لە بەر دوو هۆ کە کەمێ تیشکم خستە سەریان بەڵام دووپاتکردنەوەی بێ سوود نییە:

هۆی یەکەم ئەوەیە بە بەڵگە سەپاوە کە زمانی فارسی لەگەڵ زمانی ئاڤێستادا جیاوازە، بەڵام بۆ زمانی کوردی ئەوە نەسەپاوە.

هۆی دووەم ئەوەیە پێغەمبەری ئاڤێستا کورد بووە و لە پێناوی بڵاوکردنەوەی پەیامەکەیدا، بۆ دەرەوەی هۆزەکەی خۆی کۆچی کردووە.

ئەگەر لە خراپترین حاڵدا بسەپێندرێ کە زمانی ئاڤێستا لە زمانی کوردی جیایە و زەردەشتیش پیاوێک یا پەیامبەرێکی ناکورد بووە، ئاڤێستا هەر وەک کەلەپوورێکی کراوەی هەموو گەلە ئێرانییەکان دەمێنێتەوە و قامووسێکە هەر یەکە لەو گەلانە کاتێ کەموکوڕی وا لە خۆیدا دەبینێ پەیوەندییە کەلەپوورییەکانی لاسەنگ بکا، بێ مروەتییە بۆ گەلێک دەسبەرداری ئەو کەلەپوورە دەوڵەمەندە بێ و بۆ خەڵکانێکی لێگەڕێ کە بەرۆگری نین، یا هەر بە هەوەس دەسبەرداری بەشەکەی خۆی بێ.

فارسی، لە ڕێی دەسەڵاتی دەوڵەتی و ئاینییەوە دەسەڵاتی کوردی وێران کرد و بۆ پارسە هەخامەنشیەکان گواستیەوە و تا ئەندازەی زەوتکردن بۆ بەرژەوەندی خۆی دەستی بە سەر ئاڤێستادا گرت و بۆ هەخامەنشیەکانی گواستەوە و لە ئاڤێستاوە پلەوپایەیەکی وای لەدەسەڵات و خۆرێکخستن بۆ خۆی دابین کرد گەیاندیە ئەوەی بچێتە ڕیزی سەروەت و کەرەسەی هرسکردنی خۆراکەوە چونکە فارسی تا ماوەی پتر لە دوو سەد ساڵ لە دوای ڕووخانی دەوڵەتی کوردە مادەکان و دەسەڵاتی هەخامەنشیەکان بەرۆگری دەسەڵات و ئاین بوو و هەرچییەکی لە بارەی ئاین و دنیا لە ئاڤێستادا هەبوو بە گوێرەی بەرژەوەندی خۆی گواستیەوە و لەگەڵ فارسی (پارسی) لەو ماوەیەدا، وەک عارەبی و قورئان یەکسان بوون و هیچ شا و میر و وەزیرێک یا سەرکردە و پارێزگارێکی ناو دەسەڵات و هیچ موبەد و هیربد و زوت و ئەتریات و کەسی تر لە پیاوانی ئاین نەبوو فارسی سەر بە دەسەڵاتی شاهانشا نەبێ و هەرچییەکی دەنووسی یا دەیگوت یا دەیخوێند یا بە وانە دەیگوتەوە یا جاڕی بۆ دەدا، هەمووی، پیاو و گوتە و ڕێوڕەسم، ملّکی فارسی کۆن بوون. تەنانەت دوای ئەوەی نەگبەتییەکەی ئەسکەندەر ڕووی لە هەخامەنشیەکان کرد و خاوبوونەوەی شارستانەتی پارسی لە سەردەمی دەسەڵاتی سلوکیدا لێکەوتەوە و هەرچییەکی لە دەسەڵات و ئاینی کۆن مابۆوە بە شێوازی پارسی دارێژران و بە شانازی پارسی دەژمێردران. ئەوجا نۆرەی پەهلەوی هات کە زمانی دەسەڵاتی ئەشکانییەکان بوو و

تێکەڵەیەکی پارتی (زمانی خوراسان، وڵاتی ئەشکانیەکان) و ئاڤێستەیی پارسی (هەخامەنشی) بوو و دەفرێ بوو بۆ کەلەپووری ئێرانی و ماوەی چوار سەدە ڕۆڵی گواستنەوەی دیت تا لە چارەکی یەکەمی سەدەی سێیەمی زایندا گەیاندیە دەست فارسە ساسانیەکان و ماوەی چوار سەدەی پێش هاتنی ئیسلام، فارسی ناوەنجی بووە بەرۆگری هەموو شارستانەتی ئێران.

ئەگەر لە سەر گێڕانەوەی ڕووخانی دەسەڵاتی ساسانی بوەستین یا تا ئەو دەمەی، دوو سەدە دوای فەتحی ئیسلامی، کە فارسی هێزی بە بەردا هاتەوە بە دوایدا بچین، ئەنجام هەر یەکێکە چونکە ڕەگەزی فارسی بە خۆ و بە زمانە فارسییە نوێیەکەیەوە وەک نوێنەری شارستانەتی ئێران بە بەرۆگریی ئەو شارستانەتییە مایەوە و زمانی کوردیش تا دوای هەزار ساڵی بێ خاوەنی، لە ڕووی سیاسی و شارستانەتی و ئابوورییەوە نەیتوانی ململانێی زمانی فارسی لە سەر میراتێکی ونبوو بکا کە چڕنۆکی دەسەڵاتداری تێدا چێندرابوو. وەک چۆن کورد لە گۆشەی لەبیرچوونەوەدا مایەوە، (کوردی) ش وەکی خۆی، لە پەناوپەسێوی پشتگوێخستندا مایەوە. لە ڕووی زمان و شارستانەتییەوە، بە هیچ جۆرێ مەترسی لەوەدا نییە وەک دەبیستین هەندێ لە میرە کوردەکان دوای لەناوچوونی دەسەڵاتی ساسانی هەستی حەسانەوەیان کردووە و وەها بووە کە بەپیرەوەچوونی کورد بۆ ئیسلام و باوڕ پێهێنانی ڕاستگۆیانە بێ و لە پێناویدا قۆڵی هەڵماڵیبێ و ئیسلام لەو باوەڕە دووری بخاتەوە کە لە ڕێوڕەسمە ئاینیەکاندا ئەوانەی دەگوتەوە کە سەرچاوەیان لە ئاڤێستاوە بوو و بە ڕەفتار و گوتنیش خواپەرستی زەردەشتییان لە بیر کردبوو و دووریش نییە بە هۆی دابڕانی دوانزە سەدەوە، مێژووی خۆشی لە بیر چووبێ و بە هۆی نەبوونی شوێنەواری نووسراوەوە کە بەر چاوی کورد کەوتبێ پێ دەچێ نەخوێندەواری هەموو کون و کەلەبەرێکی لە کورد گرتبێ چونکە پەیوەندی بەو ئەرکە ئاینی و دنیاییانەوە نەبووە کە لە بارەی بە نووسین و ڕۆشنبیرییەوە بووبێ و هیچ جێی گومان نییە کە یادی مادەکان ماوەی دوانزە سەدە لە بیرەوەری کورددا ماوەتەوە و لە سەر زاران، لە نەوەیەکەوە بۆ یەکێکی دی گوازراوەتەوە لە کاتێکدا لە مێژووی دانپێدانراوی سەردەمی ساسانییەکاندا کە پڕە لە داستان، تەنها ناوی شای فارسەکان و ئەشکانییەکان لە سەر هێلێک هاتووە کە بەردەوام لە بەرزبوونەوەدابووە تا گەیشتۆتە هەخامەنشیەکان و موبەد و هربدە گەورەکانی وەک: تن سر و ئازدەمیهراسندان و هی دی. هەرچۆنێ بێ، کورد لە هەر کارێکدا کە پەیوەندی بە دەسەڵات و ئاین و مێژووەوە هەبووبێ

حسێبی بۆ نەکراوە و وەک داروودەستەی شایەکان نەبێ قەت ئاوڕی لێ نەدراوەتەوە. ڕەنگە جاروبارێک و لە هەندێ باری نائارامی و لاسەنگبوونی دەسەڵاتدا کە دوای ئەوەی فارسی توانای خۆی بە دەست هێنایەوە ڕووی دابێ، مەودای نەفەسکێشان بۆ کورد بە شێوەیەک لە شێوەکان ڕەخسابێ، هەرچەندە لە هەمان کاتدا، بە هۆی نەبوونی ئاسایشەوە گەلێ پەتپەتێ و ناخۆشیشی بە سەردا هاتبێ، چونکە پێوانەکاری لە چارەنووسی نەتەوەییدا بە شێوەیەکی گشتی بەردەوامی و مانەوەیە بەرانبەر کەرەسەی قرتاندن و دابڕین و هرسکردن، کە لە کاتی ئارامی و بەهێزیی دەسەڵاتدا بۆ ئەو بەهێزە بەرانبەر بە لاواز دەڕەخسێن، کاتێ چ کێشەی نەبێ و هەر کاتێ ویستی ئەو سەرە بهەنجێنێ کە بۆ سەرفرازی ئاوڕ دەداتەوە دەیهەنجێنێ و کەسیش دەست نەخاتە پێش دەستی.

باسی ئەو لایەنانە جێ دەهێڵم کە بۆ مانەوە یارمەتی کوردیان داوە، وەک گەلێکی خاوەن سیما و تایبەتمەندی و زمانی خۆی کە ماوەی 25 سەدە خۆی گیف کردۆتەوە و تووڕە بووە و خۆشترین کاتی خۆی لەو کاتانەدا دیوە کە بشێوی و نائارامی هەبووە و چنگێ دەسەڵاتداری بێگانە لە ناقرگەی شل بووە و ئەوەش لە پێشکەشکردنی واقعی زمانەکەیدا، لە گۆشەنیگای بەرچاوڕوونییەوە لەم گوتارەدا یارمەتیمان نادا. ئەگەر سەرنجی زمانی کوردی بدەین کە پێناسە و دەفتەرنفووس و جنسییەتی و وەک پێست، گۆشت و ئێسکەکانی داپۆشیوە و دەیپارێزێ، سەرمان لەوە سوڕ دەمێنێ کە چۆن وەک زمانێک بە زندوویی ماوەتەوە و توانای گەشەکردنی هەیە و کەرەسەی تەواوی دربڕینی هەیە و توێشەبەرەی قامووس و ڕێزمان و پەیوەندی وای تێدان کە بۆ پەرەسەندن لە ڕووی ڕۆشنبیریی سەردەم ئاواڵە بێ تا ئەوەی بەوپەڕی بێ لایەنییەوە، لە هەندێ جێی نووسینە کوردیەکانمەوە بۆ عارەبی تاقیم کردۆتەوە و لە وەرگێڕانی ئەو دەربڕینانەی کە لە منداڵدانی مێژووەوە پێوەی لکاوە، نارەحەتی زۆرم هاتنە پێش و هانام بۆ لێکدانەوەی واتاکانیان برد و سەرلەنوێ دامڕشتنەوە. ئەوە خەسڵەتی ئەو زمانانەیە کە توانا و ڕەسەنایەتییان تێدا بەهێزن. ئێستا کە گەیشتووینەتە سەردەمانێک ئەو مژدەیەی پێیە کە گەلانی تێدا لەناو ناچن و هیممەتی نەتەوەکان ڕێ نادا تەنانەت جۆری گیاندارەکانیش بفەوتێن. ئەگەر ڕێکەوتی باش و بەختی یار ئەوە بێ کە هەندێکمان ماوەی نێزیکەی دوو هەزار و چوارسەد ساڵ لەگەڵ برا عارەبەکانماندا ژیاوین و ئەگەر هەموو ئەو ماوەیە بە خێریش تێپەڕ نەبووبێ تێکەڵێکی خێر و شەڕ بووە و خێری لەو شەڕەی پتر بووە کە

هیچ میللەتێک نییە خۆبەخۆش ژیابێ، دووچاری نەبووبێ. مافی خۆمان بە سەر خۆمانەوە هەیە و مافی عارەبیشمان بە سەرەوەیە تا ئامێزی برایەتی کورد و عارەب بقۆزینەوە و ئێمەی قەڵەمبەدەست بەو ئەرکە مێژووییە هەستین کە لە ئەستۆماندایە تا بەشە زەوتکراوەکانمان وەرگرینەوە و دوای ڕۆشنایی ڕۆشنبیری سەردەم، میراتی شارستانیمان وەرگرینەوە،

ئەو سەردەمانەی کە بە پشتشکاندن تێپەڕین و بە کەرامەت و بوون و زمان و زەمینی خۆمان نرخمان دا، مافمان دەدەنێ و هەست بەو ئەرکە دەکەین ئاڤێستا بکەینە بەڵگەنامە و (تاپۆی کوردی) و خاوەندارێتی خۆمان بۆ هەر وشەیەکی کە لە ئاڤێستادا هەیە و فارسی زەوتی کردووە و لە دادگای مێژوودا دەستی بە سەردا گرتووە، بسەلمێنین. ئێمە خاوەنی ئەو زمانەین کە قسەی پێ دەکەین و دەسبەرداری ئەو وشانە نابین کە هاوشێوە و هاوواتایان لە فارسیدا هەیە چونکە ئەو لێکچوون و هاوشێوەییە تەنها لە زمانە ئێرانیەکاندا نییە بەڵکو لە نێوان زمانە ئێرانیەکان و سانسکریتی و ئەوان و زمانەکانی ئەوروپاشدا هەیە کە لە سەرچاوەی هندوئەوروپی کەوتوونەتەوە. ئەو بنەمایە قەبووڵە داوا لە داگیرکەر و زەوتکەر بکرێ دەست لە داگیرکراو هەڵگرێ و بیداتەوە خاوەنی خۆی نەک لایەنی تالانکراو ناچار بکا دەسبەرداری ئەوەش بێ کە لە لای ماوەتەوە و دەستی لە بنی هەمانەوە پێ دەربکرێ. ئایە کەس لەو جیهانەدا هەیە عارەبی داگیرکراو ناچار بکا دەست لەو وشانە هەڵگرێ کە هاوشێوەیان لە زمانی داگیرکەردا هەیە، ئەوەش بۆ ڕەواندنەوەی تۆمەت و ڕازیبوون بە داگیرکاری؟ ئێمە خاوەنی زمانی خۆمانین و هەرچیەکی لە ئاڤێستا و ئاینی زەردەشتدا هەیە پەیوەندییان لەگەڵ زمانی ئێمە نێزیکترە و لە ویژدانی پیاوێکی کوردەوە هەڵقوڵاوە و ئەو ناڕازیبوونەی کە لاملێک دەریدەبڕێ گوایە خۆبەستنەوە بە زەخیرەیەک کە یەکلایی نەبۆتەوە، کارێکە ڕەت کراوەتەوە، چونکە ڕازیبوون بەوە ڕاگەیاندنی خۆبەدەستەوەدانە و هیچ زمانێک نییە ئێستای یەکلایی کرابێتەوە، لە کۆنەوە یەکلایی بوویێتەوە و عارەب و کورد و ترک و عەجەم لەم لایەنەوە یەکسانن. نەتەوەی کورد ڕەگداکوتاوی ناو ئیسلامە و باوەڕی ڕاستی هەیە و بە دڵسۆزی خزمەتی قورئان و زانستە عارەبیەکانی کردووە و کەس لەو لایەنەوە پێشی نەکەوتۆتەوە، تا ئەو ئەندازەیەی خۆی بیرچۆتەوە و وەک نەتەوەکانی دی دوای چاوکردنەوە و فرەوانبوونی هیواکانی پێی خۆشە زمانەکەی خۆی بە زادی مێژوویی خۆی دەوڵەمەند بکا و بەشی خۆی لێ وەرگرێ، نەک بە زیادەوە، بەڵکو هەندێ بە

کەمیشەوە. قەیدی ناکا. وەرگرتنەوەی میرات لە بارودۆخی کورددا وەک وەرگرتنەوەی شوێنەوارە مێژووییەکانە جا پەیکەر بن یا هەیکەل یا نەخش بن و مەبەستیش پەرستن نییە بەڵکو ڕازاندنەوەی خانەی شوێنەوار و کردنیەتی بە بەڵگەی دەوڵەمەندیی مێژویی. کەس بیری لەوە نەکردۆتەوە گای باڵدار بەو بیانووە تێکبشکێنێ گوایە شوێنەواری بتپەرستییە و کەس لە ترسی گەڕانەوە بەرەو بتپەرستی و خراپەکاری خۆی لە ناوی لات و عوزە و مەنات و شەیتان لانەداوە. ئەو شوێنەوارانەی کە لە فالگری و ئەستێرەزانی ماونەتەوە نەبوونەتە هۆی قۆڵهەڵماڵین بۆ لەناوبردنیان. تەنانەت شیعری ڕووتیش کە دەکرێ دەستبەرداریان بن، هەروەها قسە لە بارەی لەشفرۆشییەوە لە کتێباندا بە ئەمانەت پارێزراون چونکە زەخیرەی داهێنانن و جوان دارێژراوون نەک بۆ دووبارەبوونەوەی فەسادی. عارەبایەتی مافی خۆیەتی شانازی بەو زمانە پێشکەوتووەوە بکا کە خەڵکی سەردەمی (جاهیلی) قسەیان پێ کردووە و شیعریان پێ نووسیوە و قەشە و ڕەبەن بە شێوەیەک پەخشان و شیعریان گوتووە کە لەگەڵ سەردەمەکەدا نەگونجاوە. داوای مەحاڵ لە عارەبایەتی ناکرێ جاهیلی ناچار بکا بە جۆرێ شیعر و پەخشان بنووسن ئەبو زەڕی غیفاری لێیان ڕازی بێ لە کاتێکدا سەد ساڵ دوای جاهیلی بووە. ئارامی و سریانی ماوەی چەندین سەدە خزمەتی دەرباری فارسی و ئەشکانی و ڕۆمانییان کردووە و زۆر لە نووسەرانی شایەکان ئارامی بوون و بە هۆی مانەوەی زۆری ئەوانەوە لە خزمەتدا، وشەی ئارامی چوونە ناو نووسینی پەهلەوییەوە و بە شێوازی پەهلەوی دەخوێندرانەوە. ئەوەش بووە هۆی دروستبوونی زمانێکی سەیر و ناوی (هوزڤارش)[1]ی لێ نرا کە لە هەزار وشە زیاتری لەخۆ دەگرت. وشەی تری ئارامی هەبوون شێوازی خۆیان پاراستبوو بەڵام نیشانەی پەهلەوی لە ڕێزماندا خرانە سەریان. ئەوەی ڕووی دا و بۆی هەبێ لەوەش زیاتر ڕوو بدا و کەسیش ئارامییەکان تۆمەتبار ناکا و گومان ناخاتە سەر زمانی ئارامی و داوا ناکا ئەو وشانە لابەرن کە بوونە کەر بۆ ڕابواردنی شایەکان. عارەبی بەهێز و دەوڵەمەند ڕێگر نەبوو لەوەی وشەی ئارامی تێدا بن چونکە زمانێکی سامی بوو و لە دوورگەی عارەبییەوە هاتبوو. میللەتان بەو موسیبەتانەیان لەگەڵدا ناکرێ کە هاڕیونی و دوایی، دوای هاڕین لە سەر ناپاکژی سزای نادەن و بە ئیفلاس پێکردن پاک ناکرێتەوە. زمانی کوردیش کە داوای مافی مێژوویی و میراتی خۆی دەکا، لە

1. پێ دەچێ ئەو زمانە لە شێوەی لینگوا ـ فرانکا بووبێ کە زمانی کەشتیەوان و جامباز و بازرگانەکانی وڵاتانی دەوروبەری دەریای سپی ناوەڕاست بوو و وڵاتە عارەبییەکان بە ئیسپانییان دەزانی و فەرەنسییەکان بە عارەبییان دەزانی و تێکەڵەیەک بوو لە وشەی عارەبی و ئیسپانی و فەرەنسی. ح.ک

ڕووی هەستکردنەوە بە بوونی خۆی و بە ئاشکراکردن و ڕاپەڕین دژی داگیرکردن نەک پاڕانەوە و دەرۆزەکردن و سووکایەتی یا وروژاندنی گومان. من ئەمە دەڵێم و کوردێکیش نەبووە هەوڵی دابێ بە زمانە کۆنەکەی پینەوپەڕۆی کردبێ یا لە نووسیندا بە (باز) و (بەرسەم) خۆی هەڵنابێ و نەمبیستووە کوردێک شتێکی گوتبێ و لە ئاڤێستای سویبێ وەک شاعیرێک بەرانبەر ناوی (زەمزەم) پێش هەزار ساڵ گوتوویەتی:

فارسەکان لە سەر زەمزەم زەمزەمیان کرد
ئەوەش لە باوباپیرانی هەرە کۆنیانەوەیە

ئەوە ئاماژەیە بۆ (سابور) لە حەجە درۆکەیدا کە بە پێی ئەو باوەڕەی کە لە سەری ڕاهاتبوو (زەمزەمە)ی کردووە. (ل393 مزدیسنا و ادبی پارسی ـ قسەکەی لە یاقوت و مەسعودییەوە وەرگرتووە)

بەڵام ڕۆشنبیری سەردەمانەی کوردی لە سەرەتای ڕێگادایە لە بواری بەستنەوەی نوێیەوە بە کۆنیەوە و پڕکردنەوەی بەشە بۆشە لێکدوورەکانی مەودای مێژوویی و پانتایی فرەوانیان. هەتا ئێستاش مێژوویەکی پەسەندکراوی کوردی نییە قوتابی کورد بیخوێنێ و لە هەموو جیهاندا، ئەوەندەی من ئاگادار بم، ڕێکخراوێک نییە تەکلیف کرابێ یەک دڵۆپە ئاو بڕژێنێتە سەر یەک دانە تۆوی هەموو ڕۆشنبیریی کوردی کە خەریکە هەموو نیشانەکانی ڕێگای نێوان کۆن و نوێی بزر دەبن. خۆ ئەگەر کوردێک ڕووبەڕووی ئەم کارە ببێتەوە کە لە بەر مەزنییەکەی سامی لێ دەکرێ جگە لەوەی مەترسیدارە و بە کێشە و سەرهێشەی وایە هیممەت دەبا، لەم هەموو جیهانەدا یەک دەست نابینێ تەڵە قامیشێکی بۆ هەوادا تا لەو زەریا هارە دەربازی بکا کە سێ هەزار ساڵی نەبوونی و پەردە و تەمی بە سەردا دراوە، کە نیازی وایە لێی بپەڕێتەوە و بگاتە کەناری ئاسوودەیی. لە ڕووی نارەحەتی پەڕینەوەوە بۆ کەنار لە تاقیکردنەوەی خۆم ئەمەت بۆ دەگێڕمەوە:

یەکێ لە ڕێوڕەسمەکانی ڕێزی ئاگر لای زەردەشتییەکان ئەوەیە نزاخوێن چڵەدارێکی (بەرسەم)ی بە دەستەوە بێ (تا ئێستا زاناکان پێناسەی ئەو درەختەیان نەزانیوە، پێم وایە من لە نووسینێکدا ناساندوومە)... پانایی هەر چڵێکی، دەبێ هێندەی دەنکە

جۆیەک بێ. ئەم دەنکە جۆیەش ناوی لە ئاڤێستا هاتووە (yava یەڤە) و وشەکە بە پێی یاساکانی دەنگگۆڕین گۆڕاوە و بووە بە (جەو لە فارسیدا و جۆ لە کوردیدا) و وشەی (یەڤە) لە بنەڕەتدا هەموو دانەوێڵەیەک دەگەیەنێ نەک جۆ بە تەنها. لەم بابەتە شاراوەیە زەینم بۆ وشەیەکی تێکەڵی کوردی چوو ئەویش (دانەوێڵە)یە. یەکەم بەشی دانەی دانە و بەشی دووەمی کەرەسەی بچووککردنەوەیە. مایەوە بەشی ناوەڕاست (وێ) کە هەمان (yava یەڤە)یە و کەوتۆتە ژێر کاریگەری دەنگی ناوچەکانی کورد و (ڤ)یان تێدا دەبێتە (و) و وەک چۆن یونس دەبێتە وینس و یۆنان دەبێتە وێنان، ئەویش پێش (ی) دەکەوێتەوە. لە بری (یۆڵە) گوتوویانە (وێ ڵە ـ وێڵە) و ناوەکەش ئاوهای لێ هاتووە: دانەیۆڵە بۆتە دانەوێڵە.

ئەوەی کە پێویستە لێرەدا ڕوون بکرێتەوە ڕێزی ئاگرە لای زەردەشتییەکان کە خودی (نوور)ە و دەشڵێم کە ڕێزگرتن پەرستن نییە. گا و ئەسپ و مەڕیش لە ئاڤێستادا ڕێزیان هەیە و تەنانەت (گوسپەندە) کە وەک ناو لە مەڕ نراوە واتای گیانداری پیرۆز دەدا و واژەی سپەنتە خۆی سپەنتمانی لێ کەوتۆتەوە کە بە زەدەشت دەگوترا. ئەوەشی بۆ زیاد دەکەم کە ئاڤێستا وشەی ئاتەشگەی تێدا نییە کە واتای خانەی ئاگر بدا چونکە ئەو وشەیە لە داهێنانی سەردەمەکانی دواترە. ڕەنگە زەوی پیرۆزییەکی زیاتری هەبووبێ و پیسکردنی یەکێ بووە لە تاوانە گەورەکان و کەفارەتەکەی پیاوی بە هیلاک دەبرد.

لە ماندووبوون لە هەڵکۆڵینی وشەدا، فەرموو ئەوەش یەکێکی تر

یەکێ لە واتاکانی وشەی (var)ی ئاڤێستایی دەرهاویشتنە. دوای ماوەیەکی زۆری ژانی بیرکردنەوە، سەرنجم بۆ (کردار ـ فیعل)ێکی کوردی چوو کە لە سێ بەش پێکهاتووە ئەویش (هەڵ ـ ئا ـ ورد)ەیە و (ن)ی سەرچاوەشی بە دوودا دێ و لە شیکردنەوەدا (د)ەکەی لادەکەوێ و جێیەکەی هەمیشەیی نییە. بەشە نەگۆڕەکەی (وار)ە. بەڵام (هەڵ) پێشگرە، هەروەها (ئا) کەوتۆتە پێکهاتەی (کردار)ەوە (ل86 فرهنگ ایران باستان) (کردار)ەکە بە گشتی هەڵبژاردن و جیاکردنەوە دەدا و دەرکەوت ڕەگی (کردار) لە (وار)دا لە کرداری تێکەڵ (هەڵ ئاوردن)، var خۆیەتی کە لە ئاڤێستادا (ڤ) بۆتە (و) ئەوەش بە پێی دەنگگۆڕکێ لە زمانە ئێرانیەکاندا.

ئەو دوو وشەیە لەو دوو نموونەیەی سەرەوەدا بە واتا هاوتایەکانیان لەگەڵ واتایاندا لە ئاڤێستادا، وێنەیان لە فارسیدا نییە و تەنها ئەنجامی خزمایەتی نێوان ئاڤێستایی و کوردییە. بەڵام varله یەکێ لە واتاکانی تریدا دەکاتە (سوورانەوە، بزاوتن) و کوردی و فارسی لەوێدا و بەو واتایە پێکدەگەن، ئەوەش دوای ئەوەی (ف)ی فارسی لە سەرەتایدا بە پێی دەستوورێکی دەنگگۆڕین گۆڕاوە و بۆتە (گ) و ئەوجا (گەر).

لەگەڵ ئەوەشدا شێوازی وشەکە (var) لە کوردیدا ماوەتەوە و ئەگەر بکرێتە (وەر) نێزیکترە، کە لە زۆر بواری بەکارهێناندا واتای خولانەوە یا شتێکی وەک خولانەوە دەدا. ئەوەش ڕوونە کە (و) لە (ڤ)وە نێزیکە چونکە هەردووکیان پیتی لێون.

ئاڤێستا کە خاوەنی گەلێ دەرگای کراوەیە بە ڕووی زمانە ئاریەکاندا بە گشتی، دەستەخوشکی سانسکریتیشە و هەر ئەوەتا دایک یا دایانی فارسی کۆن و پەهلەوی نییە و بە ڕای ئێمە سەرچاوەی کوردیشە و هیچ زمانێکی ئاریایی یا شێوەزارێکی ئەو زمانانە نییە لە پەیوەندیی بە ئاڤێستاوە خاڵی بێ مەگەر کۆنیی و ماوەی دوور و درێژی لێکدابڕان ئەو پەیوەندیانەی شاردبێتەوە، ئەوەش ڕێی تێ ناچێ. مەودای فرەوانکردنی ئەو لایەنانە نییە چونکە هەر یەکەیان درێژایی و پانایی و قووڵایی و لقی تێکئاڵاو و لێکدابڕاوی خۆی هەیە و چار نییە دەبێ دەست لە هەندێکیان هەڵگرین تا لە کاتێکی لەباردا بگەینە کۆتایی بابەتەکە.

زمانی فارسی

ئەم زمانە، سێ پلەی تایبەتی هەیە و هەر یەکەیان خەسڵەتی زۆر و جیاوازی هەیە:

یەکەم پلەی، ناوی فارسی کۆنی لێ نراوە کە ناوێکە زانا پسپۆرەکانی بواری بابەتە ئێرانیەکان بۆ ئاسانکردنی بابەت و ڕەچاوکردنی هەر یەکە لەو پلانە لە ڕووی ڕێزمان و دەستووری زمانەوە لە سەری پێکهاتوون و مەبەستیش لەو ناوچانە بووە کە دانیشتوانی، لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئێراندا، بە فارسی قسەیان کردووە و لە ڕووی ئاسایشەوە حکوومەتی ناوچەییان هەبووە و سەر بە میدیەکان بوونە تا ئەو کاتەی کۆرشی کوڕی ئەرشام پێگەیشت و مادەکانی تێکشکاند و لە ناوەڕاستی سەدەی شەشەمی پێش زاین وڵاتەکەیانی خستە ژێر ڕکێفی خۆیەوە و دوای ئەوە خۆی بووە شاهانشا. پاشماوەی زمانی ئەو گەلەش لە کۆنەوارە ئێرانیەکاندا کە شایەکان بە جێیان هێشتوون، لە چوارسەد و شتێ وشە پێکهاتووە کە لە وشەکانی ئاڤێستاوە نێزیکن بەڵام جیاوازیشیان ئەوەندە هەیە کە بە دوو زمانی سەربەخۆ دابندرێن. کۆنترین شتێ کە لەو زمانەوە بۆ زانا ئێرانناسەکان مابێتەوە دە دێڕی نووسراوە لە سەر پارچە زێڕێک کە بۆ سەردەمی (ئاریا رەمەن) دەگەڕێتەوە کە باپیری کۆرشی گەورە بووە و ساڵی 610 ی پ ز حوکمەکەی دەستی پێ کرد.

ئەوەی لە شوێنەواری ئەرشامی باوکییەوە (باوکی کۆرش) مایەوە چواردە دێڕ بوو کە ئەوەش لە سەر پارچەیەک زێڕ نووسرابوو. شایەکانی دی شوێنەواری جیاوازی وشەیان لە دوای خۆیانەوە جێهێشت کە زۆربەی هی داریوشی گەورە بوو کە برازای کۆرش بوو و لە 510ی پ ز تا 485ی پ ز دەسەڵاتی هەبوو و کۆتایی ئەو ماوەیەش بەوە هات کە ئەسکەندەر ساڵی 331ی پ ز دەستی بە سەر چەقی دەسەڵاتدا گرت و ئەوجا پلەی دووەم دەستی پێ کرد کە سیمای کەمێ نائاشکرایە چونکە دەسەڵاتی سلوکی هات و گەشەکردنی فارسی کۆنی ڕاگرت و کاری بۆ بڵاوکردنەوەی فەرهەنگی هیلینی (گریکی) کرد.

لە ناوەڕاستی سەدەی سێیەمی پێش زایندا ئەشکانیەکان، دەسەڵاتدارانی پارتیەکان بە سەر سلوکییەکاندا سەرکەوتن و پەهلەوی (بەدگۆڕانێکە لە پەرتەوییەوە هاتووە) بووە زمانی فەرهەنگ و دەسەڵات لە ئێراندا. پەهلەوی، دوو شێوەزاری هەبوون، یەکێکیان

باکووری کە زمانی دەسەڵات و دەربار بوو، دووەمیان باشووری ڕۆژاوایی هاوسای پارسی بوو و لە نووسینی باشووریەکاندا وشەی (پەهلەوانیک) هاتووە بۆ ئاماژەکردن بە پەهلەوی باشوور ئەوەش لە درێژەبێژییەکدا کە ئێرە جێی نییە و باسی دەرکەوتنی (مانی) دەکا کە 215ی پ ز لەدایک بووە و هەروەها ئایینە نوێیەکەی و ئەو زمانەی پێی نووسیوە... بەڵام فارسی ناوەنجی بە گەیشتنی ساسانیەکان بە دەسەڵات و نەمانی دەسەڵاتی ئەشکانیەکان، لەساڵی 226 ی پ ز، دەستی پێ کرد. فارسی کۆن لەو دەمەدا، واتە زمانی سەردەمی هەخامەنشی، دوای ڕووخانی دەوڵەتەکەیان لە ساڵی 331 ی پ ز، لە نووسیندا نەمابوو و لە سەردەمی ساسانیەکاندا بە گۆڕانکارییەکی زۆرەوە دەرکەوت و لە ڕاستیدا، لە سەر شێوازە کۆنەکەی بە مردوو دادەندرێ و ئیدی ژیانی بە بەردا نەهاتەوە. (پارسیک) بەو فارسیە دەگوترێ کە لە سەردەمی ساسانیدا بەکار هێندراوە تا لە فارسی کۆن و فارسی تازە (کتێبی زبان فارسی بەشی دووەم) کە لە سەدەی چوارەمی کۆچییەوە دەست پێ دەکا، جیا بکرێتەوە.

نازانین ئەگەر دەسەڵاتی دەوڵەتی هەخامەنشی مابایە، فارسی کۆن بە چ شێوەیەک پەرەی دەسەند، بەڵام ڕێی تێ دەچێ بوونی حکوومەتێک کە زمانێک لەو زمانانە و هەرچی دارشتن و وشەی هەیە لە نووسینی کاروباری ڕەسمی و ئایینی و ئەدەبیدا بەکار بێنێ، خوازیاری بەردەوامبوونی دەبێ و پارێزگاری لە ڕستە و شێوازیشی دەکا. بەڵام دەوڵەتی هەخامەنشی لەناوچوو و زمانی فارسی کۆن تەنها بووە زمانی ئاخاوتن و ئەو خەسڵەتانەی تێدا نەبوون لە گۆڕانکاری گەورە بیپارێزن کە بە سەریدا هات و دوایی لەگەڵ داهاتوویدا بەراورد دەکرا. ئەگەرچی پێکهاتەکانی لە نووسیندا لەناوچوون و تا ئێستا لە شوێنەوارەکاندا دەرنەکەوتوون، زمانی پەهلەوی کە بووە زمانی ڕەسمی و ئەدەبی ڕەواجداری ناوەڕاستی سەدەی سێیەمی پ ز تا یەکەم چارەکی سەدەی سێیەمی زاینی و بە زمانی ناوەنجی ئێرانیەکانی ئەو ماوەیە دادەندرێ و بە فارسی کۆن دەچێ و پردێکە لە نێوان فارسی کۆن و نوێدا و دەشێ بکرێتە پێوانە بۆ ئەو گۆڕانکاریانەی کە لە سەردەمی سلوکیەکاندا بە سەر فارسیدا هاتووە تا دەرکەوتنی یەکەم نووسینی پەهلەوی کە شوێنەوارناسان دەستیان کەوتووە، گوایە پەهلەوی بەردەوامی فارسی کۆنە لەگەڵ هەندێ چاوپۆشیدا. بەڵام ئێمە لێرە، لە ئاستی پەهلەویدا ناوەستین، بەڵکو ئەو مەودا کاتییە دەبڕین و دەگەینەوە سەرەتای ساسانیەکان تا بزانین چ گۆڕانکارییەک قەوماوە، بگرە زیاتر دەڕۆین تا دەگەینە فارسی تازە تا بە گوێرەی دووریی نێوان فارسی تازە و کۆن بڕوانین چونکە نیگامان

لەو بەراوردكاريانەدا هەڵسەنگاندنی نێزیكايەتی و دووريی نێوان زمانی كوردی و زمانی ئاڤێستا و زانينی پەيوەندی نێوانيانە، ئەوەش بە گوێرەی بەراوردی مەودای مەزەندە تا دەگەينە ئەوەی چ گۆڕانێک لە نێوان فارسی كۆن و نوێدا ڕوويداوە، كە يەک زمانن و پەيوەندی نووسين و ئايين لە نێوانياندا بەردەوام بووە و چەندين پلە لەو پەيوەنديیە چاوەڕوانكراوەی نێوان ئاڤێستا و زمانی كوردی بەهێزتر بووە، كە ماوەی دەيان سەدە شێوازی نووسينی نەبووە و دەوڵەتی نەبووە و پەيوەندی سەرپەرشتيكردنی بە ئايينی زەردەشتييەوە نەبووە و جگە لە نێزيكايەتييەكی بۆماوەيی لە ڕێی ئەوانەوە كە بە كوردی قسەيان كردووە لە سەردەمی ميديەكانەوە، هيچی تری نەبووە.

زۆر بەداخەوەم كە دەرخستنی ئاستی جياوازيی نێوان فارسی كۆن و تازە لە ڕووی كەلەپوور و ڕێزمانەوە زۆر زەحمەتە چونكە بابەتەكە دەبێتە چەند بەشێكەوە و كەرەسەكانی ئاخاوتن، لە ناو و كردار و پيت و كەرەسەی وابەستەيی و هی دی پێكدێن و بە ئاسانی شوێنپێيان هەڵناگيرێ بۆ كەسانێ نەبێ كە شتێ لەو زمانە ئێرانيانە بزانن. ژماردنی شێوازەكانی ناو لە فارسيدا سوودی نييە تا بيانژمێرين و بڵێين حەوتن:

1. كائی 2. آئی 3. وابستگی 4. رائی 5. بائی 6. ئازی 7. ئەندری و لەگەڵيشياندا شێوەی ناو دەگۆڕێ و چی دی لە فارسی نوێدا ئەوە نييە. چ سووديش لەوەدا نييە دوای جێناو و فرمان و بارودۆخە جياوازەكانيان بكەوين و بزانين لە فارسی نوێدا و لە بواری شيكردنەوە و لێكدانەوەوە چييان بە سەردا هاتووە و ئەم درێژە پێدانە بۆ كەسانێک سەرنجی ئەو زمانەی نەدابێ هەر سەرهێشەی بە دواوەيە. لەبەر ئەوە وام پێ چاک بوو بەوەندە واز بێنم كە ناو حاڵەتی تاک و جووت و كۆ و نێر و مێ و بێ لايەنی هەبووە و بونيە و كۆتايی لە شيكردنەوەدا بە گوێرەی جێيەكەی لە ڕستەدا دەگۆڕا و هەموو ئەوانەش لە سەر فارسی نوێ بەندە و جووت و ڕەگەزی بێ لايەن و جوداوازی ڕەگەز لە ڕووی زمانەوانی شيكردنەوەی ڕستەوە نەمان و وشەكانيش وەها گۆڕان ئەوەی زۆر لە سيمای كۆن و نوێيان ورد نەبێتەوە نايانناسێتەوە و لێرەدا نموونەيەک لە سەر فارسی كۆن بۆ خوێنەر دەهێنمەوە و دوايی شێوەكەی لە فارسيدا دێنمەوە تا بزانێ چ گۆڕانكارييەک، كە زەينی بۆ ناچێ، ڕووی داوە:

ئەمە ڕستەیەکی کۆنی هەخامەنشییە کە بۆ سەردەمی داریوش (521 و 485پ ز) دەگەڕێتەوە:

دارەیەوئوش. خایەشەی. وەزەرەک. خەشایەشە. خشایەنسیە نام. خشایەنیە دەهیو نام. ڤیشتاسپە یەهیا. بوسی. هخامەنشی ئاتی. داریەوئەش...

ئەمەشیان لە فارسی نوێدا: داریوش. شاه بزرگ. شاه شاهان. شاه کشورها. پسر گشتاسپ. هخامنشی. گوید. داریوش..

واتاکەشی: داریوش. شای گەورە. شای شایان. شای وڵاتان. کوڕی ڤیشتاسپ. داریوش دەڵێ..

لە ڕووی بەراوردکارییەوە دەڵێم وشەی (ئاتی) کۆن (گویەد)ی نوێیە.

دوای ئەو دەقە قرتاوە وشەی (خەشەم تیی) دێ کە لە دوو بەش پێکهاتووە، یەکەمیان (خەشەم)ە کە وێنەیەکی گۆڕاوی (خەشایەشی)یە کە چوار جار هاتووە و واتای (شا) دەگەیەنێ. دوومیشیان (تیی)ە کە کەرەسەی گۆڕینی ناوە بۆ ناوی واتایی و واتای هەردوو بەشەکە دەبێتە (خاوەنداریێتی شاهانە). ئەم پاشگرە بەرانبەر (تات)ی ئاڤێستاییە و وەک گوتم کەرەسەی ناوی واتاییە و لە کوردیدا پەرەی سەندووە و بۆتە (ایەتی، ئەتی، تی) و بزوێنی (ە) پێش ئەوەی دواییان دەکەوێتەوە. ئەوانە هەموویان ناوی واتان و وشەی گونجاو پێشیان دەکەوێ و ئەگەر وشەکە (خەشم تیی) بێ لە کوردیدا دەبێتە (شایەتی) بەڵام لە فارسی نوێدا دەبێتە (شاهی)ئەوەش بە زیادکردنی (ی) لە کۆتایی وشەکەدا کە کورتکراوەی (یە)ی پەهلەوییە و فارسی لەوە زیاتری نییە کەرەسەی واتای ناو بێ. بەو شێوەیە پاشگری (تات)ی ئاڤێستایی لە فارسی کۆندا بۆتە (تیی) و لە کوردیدا چالاکانە و زرپوزندوو و بە شێوازی هەمەجۆر دەردەکەوێ و لە فارسی نوێدا مردووە ئەگەرچی کورد نووسینی لە ئەزەلەوە نەبووە. تۆ بڵێی فارسەکان ئەگەر بزانن پاشگریان لە زمانی ئێمەدا ماوەتەوە، داوای نەکەنەوە؟ بۆچی نا؟ دەرفەتی ئەوە هەیە گومان لە وشەکانمان بکرێ!

ئەگەر خوێنەر بۆ وەرگێرانێکی نوێی دەقێکی کۆنی فارسی بگەڕێتەوە، دەبینێ خاوەنی کتێبی (تاریخ زبان فارسی) وشەی (شەهریار)ی لە جێی (خشتم تیی) بۆ ئاماژەکردنی خاوەنداریێتی داناوە و وا چاکتر بوو (شاهی) دابنێ چونکە (شاه) وشەیەکی پەرەسەندووی (خشایەشی)یە. بەڵام (شهریار) لە (شهر: واتا شار) و (یار بە واتای

خاوەن) دێ و هەموو واتاکە دەبێتە (خاوەن شار). شاریش لە کۆندا (خشترە) بووە و بۆ (شهر)ی فارسی و (شار)ی کوردی گۆڕاوە. وشەی (خشترەپاوەن)یش بە واتای پارێزگاری شار داتاشراوە و دوایی بۆتە (شهربان) و لە کوردیدا (شارەبان)ە بە ناو و واتاوە دەگوترێ و ئەگەر وشەیەکی قامووسی بەکار بهێندرێ دەبێتە (شارەوان). (خشترە باون) لە یۆنانی کۆندا بۆتە (ساتراب) بە واتای دەسەڵاتداری ناوچە لە لای فارسە کۆنەکان. لە درێژەپێدان داوای لێبوردن دەکەم و هیوام وایە سوودی بووبێ.

فارسی، بە فرەوانیی دەسەڵاتیەوە لە زۆر ناوچەی ئاسیا و بۆ ماوەی دوورودرێژ بووە بەرۆکری گەورەی ئاڤێستا و ئایینی زەردەشتی و توانی لە زۆر وڵاتدا ڕەگی قووڵتر داکوتێ تا بۆتە زمانی خەڵک و وڵات. لێرەدا مەبەست لە زمان وشەکانی نییە چونکە لە کۆنەوە موڵکی هەموو گەلانی ئێران بوونە و ئەوەشی تێیدا ئاڤێستایی بوو ڕاست و دروست ئەوەیە کە کەلەپووری کورد یا کەلەپووری نێوان کورد و نەتەوەیەک بووە کە ئێستا شوێنەواری دیار نییە. بەڵکو مەبەست لە داڕشتن و دەستوور و زانستی زمان و شیکردنەوەیەتی چونکە فارسی جێی زۆر زمانی تری گرتەوە کە مەرجی بوونیان نەما و هەندێ جار بزر دەبن و هەندێ جار شوێنەواریان لە فارسیدا دەردەکەوێ. فارسی بووە یەکێ لەو دوو زمانە ڕەسمییەی ئەفغانستان و ماوەی چەندین سەدە زمانی ئەدەب و دەرباری باکووری هندستانیش بوو و زمانی بەشێکی گرنگی تاجیکی و لایەنگرانیان بوو و هەتا ئێستاش وایە. فارسی لە سەردەمی ساسانیەکانەوە کەرەسەی پەهلەوی بوو و پەهلەویش لە سەردەمی ئەشکانیدا بەرۆکری فەرهەنگی هەموو ئێران بوو و ئەو زمانەش بوو کە ئاڤێستای پێ شەرح دەکرا و دەقی ئەدەبی پێ دەنووسرا و لە نووسینی ڕەسمیدا بەکار دەهێندرا. سەیر لەوەدایە کە (ڕەنگە زەرەر قازانج بێ) بە شێوەی خۆی و بە پێچەوانەشەوە دەرکەوت (ڕەنگە قازانج زەرەر بێ) ئەوەش لەو زمانانەدا کە دراوسێی فارسی بوون و پەیوەندییان پێوە هەبوو و لە هەر کوێیەکی حکوومەت و نووسین و ناوەندی شارستانەتی گەورەی ناوچەکان لەو سەردەمە کۆنانەدا بووبێ، فارسی جێی زمانی خەڵکەکەی گرتۆتەوە و (قازانجی زەرەربەخش) بووە. بەڵام کوردی لە دوای لەدەستدانی ناوەندی دەسەڵات (هەمەدان) بۆ هەخامەنشیەکان، بە هۆی دوورییەوە لە ناوەندی دەسەڵاتەوە و نەبوونی نووسین و ناوەندی شارستانەتی گەورە لە داگیرکاری زمانی فارس دەرباز بوو و (زەرەرەکەی بە سوود بوو). تا ئێستا باس باسی زمانە نەک چارەنووس و مافی نەتەوایەتی، چونکە کورد لە پارێزگاریکردنی

زمانەکەیدا زۆری لە زەمین و خوێن و خۆشیەکانی ژیان و مەرجەکانی شارستانەتی لە دەست دا لە کاتێکدا تاجیکی خاوەنی لەزەت و خاک و کیانە، هەر وەها ئەفغانی و هندی باکوور. لەم گۆشەنیگایەوە کوردی شارەزای ڕووداوە مێژووییەکان زیاتر بە زمانەکەیەوە وابەستە دەبێ و بۆ فارسەکان دەسبەرداری هیچی نابێ. بۆ فارسەکان، دەستمان لە هەمەدان هەڵگرت کە چەقی دەسەڵاتی کورد بوو لە هەندێ لە سەدەی شەشەمی پێش زاین و چەند سەدەیەکی پێشتر. دەستمان لە ڕووبەری بەرینی تریش بەردا، تەنانەت ئەولیا چەلەبی کە پێش سێ سەدە بەر لە ئێستا هەندێ شوێنی لە وڵاتی کورد دیوە، ئێستا سەد کیلۆمەتر لە نێزیکترین خاکی کوردەوە دوورە. هەر وەها بە شایەدی هەندێ لە برا کوردەکانی ئێرانمان کە تا ڕووخانی محەمەد ڕەزا پەهلەوی لە عیراق پەنابەر بوون، دەستمان لێ بەردا و دەستمان لە دەسەڵات و خۆشی و حەسانەوە و ئاسوودەیی و هەموو شتێ بەردا و ئەم دارِشتنە کوردییە نەبێ کە بە زارماندا دێ بە هیچ شتێک تۆڵەمان بۆ نەکراوەتەوە و بەو غایەلە و گومانانەی دەوریشی دەسبەرداری نابین.

گوتمان فارسی بووە بەرۆگری هەموو کەلەپوورە ئێرانییەکان ئەوەش بە گەیشتنی ساسانیەکان (226 پ ز). خوێنەر سەری لەوە سوڕ دەمێنێ کە کەلەپووری ئێرانی هەمووی بۆ فارسەکان، زمانی دەسەڵات گوازرایەوە بەڵام دوای ئەوەی لە هۆکارە مێژووییەکان ورد دەبینەوە، دەبێ هۆیەکەی بخەینە ڕوو. نموونەیەکی بەردەستمان لەو بوارەدا هەیە کە دوو کەس نییە لەسەری یەکڕا نەبن، ئەوەش ئەوەیە تورکە عوسمانییەکان دەسەڵاتیان لە زۆربەی وڵاتە ئیسلامیەکاندا گرتە دەست و خۆیان بە پارێزەری ئیسلام دانا و خەلافەتیان کردە پشتاوپشت و داگیرکردنی ئیستەنبووڵی پایتەختی بیزەنتی مەسیحیش ناوەندی دەسەڵاتیانی بەهێزتر کرد و کردیانە بەڵگەی دروستیی ڕێباز و خەلافەتی خۆیان، لێرەدا باسی ئەوانە ناکەین. لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا، وەک ئاڤێستا گوازرایەوە لای فارسە ساسانیەکان، کەلەپووری ئیسلام و زانستی قورئان نەگوازرانەوە لای عوسمانیەکان. ئەوەش دوو هۆی هەیە و پێویست بە هۆی سێیەم ناکا: یەکەمیان ئەوەیە ئیسلام بە جلوبەرگی عارەبییەوە نەتەوەی عارەبی لە دواوە بوو کە خاوەنی قورئان و پێغەمبەری قورئان بوو و هەرگیز بۆ عوسمانیەکان هەڵنەکەوت نوێنەرایەتی عارەب بکەن و عارەبایەتی هرس بکەن و بیخەنە کەلەپوورە نەتەوەییە فشوفۆڵەکەی خۆیانەوە. ئەو نەهەنگە زلە بە هونەری عارەب و زانستی ئیسلام گەورە بوو و هەموو ئەو ماسییانەی قووت دان کە لە ناو

زەریای ئەو هونەر و زانستەدا بوون. زۆری نەمابوو پێچەوانەی ئەوە بقەومێ ئەوەش توانەوەی عوسمانیەکان بوو لە ناو ئیسلام و عارەبایەتیدا. لێرەدا قسەیەکم بیر دێتەوە کە بەر لە پەنجا ساڵ خوێندوومەتەوە، قسەکەش هی مامۆستای نەمر مستەفا سادق ڕافعیی بوو لە بارەی ڕۆشنبیریی عارەبییەوە لە ناو میللەتە موسوڵمانە ناعارەبەکاندا و دەڵێ ئەو وڵاتەی تەنها عارەب حوکمی بکا عارەبی بۆی دەبێتە کەرەسەی ڕۆشنبیری و باوەڕ، لە کاتێکدا، لە مێژووی کۆندا خێڵە جەرمانیەکان شاری ڕۆمایان داگیر کرد کە پایتەختی ئیمپراتۆریای ڕۆمانی بوو، دەسەڵاتیان گرتە دەست بەڵام نەیانتوانی زمان و فەرهەنگیان بە سەردا بسەپێنن، بەڵکو بە پێچەوانەوە، چونکە زمان و فەرهەنگەکەیان لە چاو ڕۆمانەوە لاواز بوو. قسەیەکی لەو بارەیەوە هەیە و لە زەینمدا ماوە: (لەرزی مێژوو گرتبوونی و لە ناو ڕۆمانیدا کەوتبوون). خۆ ئەگەر هێزی باوەڕی ئیسلاممان خستە سەر کەلەپووری عارەب و زمانی عارەبی، قسەی ئەو مامۆستا نەمرە دەبێتە سەرەتایەکی باش بۆ ئەوەی باوەڕ بێنین ئەگەر تەمەنی عوسمانیەکان درێژتر بوایە تا ئەو دەمەی عارەب دەسەڵاتی کۆنی خۆیان بە دەست بهێنایەتەوە، مێژوو خۆی دووبارە دەکردەوە. شتێکی وەک توانەوەی جەرمانی لە ڕۆمانیدا، لە کاتی لاوازبوونی عارەبدا ڕووی نەدا و شتێکی لەو بابەتە، توانەوەی تورک و فارس لە عارەبدا، لە سەردەمی عەباسیەکاندا ڕووی دا ئەگەرچی بە سەریدا زاڵیش ببوون. دووریی سوڵتانی عوسمانی لە وڵاتێ عارەبانەوە جۆرە پارێزگارییەک بوو بۆ ئەوەی نەتوێتەوە و ئەوەش هاشا هەڵناگرێ.

هۆی دووەم ئەوەیە زمان و کەلەپووری نەتەوایەتی عوسمانییەکان لە بناغە و بنەما و سروشتەوە جیاوازی لەگەڵ کەلەپووری سامیدا بە گشتی و عارەبیدا بە تایبەتی هەبووە چونکە عارەبی زۆر بەهێز بوو و بۆ ترکی دراوسێی عارەب زەحمەت بوو ڕێڕەوی دووردرێژی عارەبی بە ڕاستی بگرێ ئەوەش لە بەر ڕوونی عارەبی و شیکردنەوە و ڕەوانبێژی قورئان، هەندێ لەو تورکانەی کە لە ناو عارەبدا ژیان، توانەوە و سەرچاوەی خۆیان لەبیر کرد. جیاوازی کەلەپوور، لە دوو ڕووەوە کاریگەریی گردەبڕی هەبوو: لێرەگەڕا حوکمکراو لە ناو دەسەڵاتداردا بتوێتەوە و لێرەگەڕا دەسەڵاتدار لە ناو حوکمکراودا بتوێتەوە. ئەوەی بە سەر جەرمانیدا هات، بە سەر تورکدا نەهات.

بەڵام کەلەپووری ئێرانی کە سەرچاوەکەی ئاڤێستا و زمانەکەی بوو، پشتی چۆڵ بوو و کەس نەبوو بیپارێزێ و بیگرێتە خۆی. وەک گەلێکی بێ پەرژین هەرچی دەهات

خۆی پێدا دەکرد. هیچ سەیر نییە فارسی دەستی بە سەر کەلەپووری هەموو ئێراندا گرتبێ، لە دەسەڵاتی ئەخمینییەوە تا دەگاتە ئەو دەمەی ئەسکەندەر بە سەریاندا زاڵ بوو و دوای ڕووخانی ماد و گەیشتنی ئەوان بە دەسەڵات، کەس نەبوو بۆ خۆی پارێزگاری لە ئاڤێستا بکا. ئەوەش سەیر نییە پەهلەوی، دوای شکستی سلوکیەکان بەرانبەر ئەشکانیەکان کە خاوەنی پەهلەوی و بەرۆگری ئاڤێستا بوون دەستی بە سەر کەلەپووری ئێراندا گرت و جگە لە ئەشکانیەکان کەس لە ئارادا نەبوو. دوای ئەوەی فارسە ساسانیەکان ئەشکانیەکانیان ڕووخاند، ئەوەش سەیر نییە فارسی دەستی بە سەر کەلەپووری هەموو ئێراندا گرتبێ چونکە کەس نەبوو ململانێی دەسەڵاتیان لەگەڵدا بکا. دوای هاتنی ئیسلام، جارێکی دی هەر لە سەر کەلاوەی ساسانیەکان، کەلەپووری ئێران هەر بە تەشیی فارسی ڕێسرایەوە و هۆیەکەش وەک خۆر ئاشکرایە، ئەوەش ئەوەیە هیچ میللەتێکی ئێرانی جگە لە فارسی و پەهلەوی دەستەخوشکی، خاوەنی ڕۆشنبیری و نووسین نەبوو تا بەرەنگاری فارسی ببێتەوە. پەهلەوی بۆ خۆشی لە سەردەمی بڵاوبوونەوەی ئیسلامدا 400 ساڵ بوو سەر بە فارسی بوو و بە هیچ چەقێکی دەسەڵاتی دەوروبەر پشتئەستوور نەبوو، بەڵکو لە ڕووبەرێکی بەرفرەواندا، کە هەمووی لە ژێر دەسەڵاتی فارسیدا وەک زمانی دووەمی دەسەڵات بێ خاوەن بوو. ڕێی تێ نەدەچوو لە پاشماوەی ئێراندا شان لە شانی فارسی بدا. خوراسانیش کە بێشکەی ڕەسەنی پەهلەوی بوو، ببووە ستانێکی فارسی، و پەهلەویش چ هیوایەکی نەمابوو. ڕەنگە گەلی کورد و لەگەڵیشیدا بلوج کە لە ڕۆژاوای ئێرانەوە چووبوونە ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵات (ئەمە نێزیکایەتی لە کوردییەوە ڕوون دەکاتەوە)، ئەوجا هەندێ کەرت و پارچەی پەرشوبڵاوی زمانی تر لێرە و لەوێ مابوونەوە کە لە توانەوە لە ناو فارسیدا دەرباز ببوون. سەیریش نییە زۆربەی زۆری مێژوونووسانی عارەب و ناعارەبی سەردەمە جیاوازەکانی ئیسلام هەموو ئێران بە فارسی دابنێن و ناوهێنانی کورد ماوەیەک دوای هاتنی ئیسلام کەوتەوە، ئەوەش ئەو دەمەی کە تەمی فارسی ساسانی لە سەر ناوچە نافارسەکانی دەسەڵاتی ئیمپراتۆری ئێران ڕەوییەوە. ئەوەش سەیر نییە دواتر تورک ببینین بەرەو ئەدەبی فارسی دایبشکێنن تا ئەو ئاستەی ئەدیبێکی تورک نابینین لە سەردەمی عوسمانیدا دەستی لە ئەدەبی فارسیدا نەبووبێ یا بە لای کەمەوە ئاگاداری نەبووبێ لە کاتێکدا بە دەگمەن فارس هەبوو بەرەو ئەدەبی تورکی دایشکاندبێ هەرچەندە تەرازووی هێزی عوسمانیەکانیش قورستر بوو، ئەوەش لە بەر ئەوە بوو ئەدەبی نوێی فارسی ڕەگی قووڵ بوو و تەمەنێکی درێژی نێزیکەی چواردە سەدەی لە پشتەوە بوو

ئەوجا تورک پێی ئاشنا بوون. هەروەها لە سای کەلەپووری ئیسلامی عارەبیدا پتر گەشەی کردبوو و پەرەی سەندبوو، ئەوەش بە پێی قسەی هەندێ لە شارەزایانی مێژوو کە لێم خوێندوونەتەوە. فارسی تازە ئەگەر بە کەلەپووری فارسی ناوەنجی بپێورێ، بەو کیژە گوندییە دەچێ چووبێتە پاریس و بە دەستی (کەوافیر) و بادیکیر و مانیکیر ڕازێندرابێتەوە. خۆ ئەگەر هەرچی هێز و جوانی لە فارسی کۆندا هەیە کۆ بکرێتەوە ناگاتە دوو بەیتی شانامە یا (زمانی غەیب)ی حافزی شیرازی. لەوەدا مەودای بەراوردکاری نییە لە نێوان پەرەسەندنی سەرەتای فارسی و ئەوەی لەو دوادواییەدا ڕووی دا، لەگەڵ عارەبیدا کە دواتر لە دوای ئیسلامدا بووە زمانی ئەدەب و زانست. عارەبی لە سەردەمی جاهیلیشدا، لە بواری هێز و جوانیدا دەستەپاچە نەبووە و شاعیر و ئەدیبان هەوڵیان دەدا شانبەشانی ڕەسەنایەتی عارەبی هەنگاو بنێن و بەرەو زمانی پاکژی بادیە کە چ وشەی عەجەمی تێدا نەبووە، بگەڕێنەوە. قورئانیش کە لە نێوان ئێمە و جاهیلیدا لەلەیە و لێمانەوە نیزیکە، تا نووسینی ئەم بابەتە لە لوتکەی ڕەوانی و ڕەوانبێژیدایە و هەر واش دەمێنێتەوە.

لەم بۆچوونەوە لە بارەی خەیاڵکردنەوە لە جوانی فارسی تازە و بێگەردیی عارەبی بە کۆن و نوێیەوە، پێش دە ساڵ بە کوردی نووسیومە کە شاعیرەکانمان لە کوردستانی عیراق و ئێراندا، کاتێ بەر لە 160 ساڵ لە سەر سەکۆی فەرەزدەق و موتەنەبی و ئیبن فارز و سەعدی و حافز و نیزامییەوە دەستیان کرد بە نەزمی کوردی، بازێکیان دا ئەگەر لە ئاستی سفرەوە ئەو بازەیان دابا، نەدەگەیشتنە ئەو جێیەی کە پێی گەیشتن. ئەوەشی کە نابێ لەم بوارەدا لە بیری بکەین کە پێداویستی هێناویەتیە پێش ئەوەیە کە هەرگیز شاعیر و نووسەری عارەب پێویستیان بەوە نەبووە پەنا بۆ هونەری کەشکەشە و نەمنەمەی شیعری فارسی بەرن، لەبەر ئەوەی زمانی خۆیان ئەوەندەی کەرەسە تێدا بووە پەنا بۆ خواستنەوە نەبەن بەڵکو هەموو دەرچوونێک لە پێوانەی هێز و جوانیی لە لایان، لادان بووە لە جوانی و ڕەوانبێژی. لێرەدا جیاوازی لە نێوان دەسەڵاتداری هەژاری عوسمانی و عارەبی بندەستەی دەوڵەمەند لە بواری کەلەپووردا دەردەکەوێ، لەگەڵ جیاوازی هەڵوێستیاندا بەرانبەر کەلەپووری فارسی.

پێم وا نییە پێویست بە درێژەپیدان بکا چونکە ئەوەی گوترا بەشی ئەوە دەکا بمانگەیەنێتە یەقین و هەوڵیش لەگەڵ ئەوانەدا کە نایانەوێ باوەڕ بێنن، دەبێتە کوتانەوەی ئاسنی سارد، بەڵام لە سەرمە شتێ زیاد بکەم تا ئەو بڕوبیانووانە بڕەوێنمەوە کە ڕەنگە بێنە پێش. دەگوترێ فارسی لە لایەن قەڵەمبەدەستانی کوردەوە

بەکار هێندراوە، هەر لەوانەوە کە دەنگیان پێمان گەیشتووە تا ئەو میرزایەی بە دەفتەری دەستیەوە دەگەڕا و نامەی بۆ ئەم و ئەو بە فارسی دەنووسی، تا دەگاتە ئەو دەمەی کە بەتەمەنەکانمان لە بیریانە. ئەوە قسەیەکی ڕاستە و هۆیەکەشی لە یەک ئاڕاستە زیاترە: هۆی یەکەم ئەوەیە کە نەتەوەی کورد هەرگیز نووسینی نەبووە و قوتابخانەشی نەبووە تا فێری نووسینی کوردی بکا و بیریشی لەوە نەکردۆتەوە بە کوردی بنووسێ، بەڵکو بە هۆی کلۆڵییە ئەزەلییەکەیەوە بیری لەوە نەکردۆتەوە نەبوونی نووسینی کوردی کەمایەتییە... من خەڵکانێکم لە بیرن بە بیریاندا نەدەهات بە کوردی بنووسرێ یا بخوێندرێ و لەوەش زیاتر لە سەر بڕیاردانی زەلیلبوون دەڕۆم کە بە سەرماندا سەپاوە و قسەیەک لە سەر سووککردنی زمانەکەی خۆیاندا دەگوازمەوە کە بە فارسی دەیانگوتەوە و نەفامانی کورد دەیانجووەوە: فارسی شەکرە و عارەبی زمانی پێغەمبەرە و تورکی فەزیلەیە و کوردی ڕەزیلەیە (وشەکە لە ڕەزیلە قورسترە بەڵام بە وشەیەکی سووکتر گۆڕیم) هیچ گومانم نییە کە یەکەم کەس ئەو شەکرانەی شکاندووە یەکێ بووە لەو کوردانەی هەستی زەلیلی و چرووکی گەیشتۆتە بنەبانی هەستی و خەریکە لۆمەی ئەو جۆرە کەسانە نەکەم. زانا و دانا، محەمەد ئیبن ئادەم پەراوێزێکی بۆ نامەیەکی خۆی لە بارەی چارەسەری ئیبن کەمالەوە و لە سەر شیکردنەوەی (لا تخشون) لە یەکێ لە مانگەکانی 1205دا نووسیوە و دەڵێ: سەیر لەوەدایە بیستوومە لە سەر دیباجە کوردیەکە قسەیان پێ گوتووم و بەوەش مەسەلە کوردییەکە لە سەریان دەسەپێ کە دەڵێ (وەک هێلکەیەکی لە توێکڵی خۆی دەرچووبێ). ئەوەی وەک شایەدییەک لە سەر کارەساتی خۆ بەکەم زانینی ئەوانە گوتووە شەرمەزارییان لەوەدا دیوە بە زمانی خۆیان بنووسن. بەڵام من لایەنگری لۆمەکردنیان نیم ئەوەش بە هۆی ئەو هەستە شاردراوەوە کە ماوەی بیستوسێ سەدە هەستیان بە جیاوازیی خۆیان کردووە تا ئەو ڕۆژەی ئیبن ئادەم پەراوێزەکەی نووسیوە. جگە لەوەش، ئەوانەی نامەیان دەنووسی و دەفتەر بە دەست بوون، لە شارێکدا ژمارەیان لە ژمارەی پەنجەی دەست تێپەڕی نەدەکرد. ئەگەر بە کوردی بیاننوسیبا یا بە زمانی واقواق هیچ نەدەگۆڕا و کەس لەو سەردەمەدا بیری لەوە نەکردۆتەوە ئاخۆ ئەوانە چی دەنووسن و بە چ زمانێک دەنووسن. بەڵام زانا ئاینییەکان وانەی عارەبییان بە شەرحی کوردی دەگوتەوە و کەمیان هەبوو فارسییان زانیبێ چونکە لە بابەتی ڕۆشنبیرییانەوە دوور بوو. تەنانەت ئیبن ئادەمی زانا دەنووسێ و دەڵێ کە خۆی بۆ فێربوونی فارسی ئامادە کرد (بۆ تەواوکردنی کەرەسەی ڕۆشنبیری ئەو سەردەمە) چووە هەندێ شوێنی ئێران و لەوێ نیشتەجێ بوو تا فێری

بوو. دیاره لەو ناوچەیەدا کەسی دەست نەکەوتووە لەو ئاستەدا بێ فێری بکا بۆیە دەربەدەری پێ باشتر بووە. ئیبن ئادەم لەو بوارەدا بێ وێنەیە دەنا خەڵکی تر، ئەوەندەی پێی بزانین، ئەو هەوڵەیان نەداوە.

شاعیرەکانیش، لەوەتەی شیعری کوردی هەیە، بە کوردی نووسیویانە و کەمێکیان نەبێ کە بە فارسی و عارەبی و تورکی، لێرە و لەوێ نووسیویانە، ئەگەر هەموویان کۆ بکەینەوە سەنگێکی ئەوتۆیان بەرانبەر ئەو شیعرانە نابێ کە بە کوردی لە دیوانەکاندا نووسراوون.

ئەوەندەی پێی بزانین کۆنترین شیعری کوردی هی بابە تاهیری هەمەدانییە کە بە عوریان ناسراوە. خاوەنی (تاریخ زبان فارسی) لە لە لاپەڕە (38)ی بەشی سێیەمدا، لە (معجم البلدان)ەوە ئەوە دەگوازێتەوە کە (نەوشیروان بەغدادی) ناوی شاعیرێکی کوردی سەدەی پێنجەمی هیجرییە و بە شیعرێکەوە ناوی دەرچووە و بە شەیتانی عیراق ناسراوە، بەڵام بەرچاوم نەکەوتووە. عەلی حەریری دەدرێتە پاڵ سەدەی یانزە و دوای ئەو فەقێی تەیران (1307 ـ 1375 ز) ئەوجا مەلای جەزیری (1408 ـ 1481ی ز) و دوای ئەویش ئەحمەدی خانی (1640 ـ 1706ی ز) و هی دی کە ناویان زۆر بڵاو نییە.

سەرچاوەکان ئەوەش دەگێڕنەوە کە کتێبێک بەر لە هەزار ساڵ، لە سەر دەرهێنانی ئاو بە کوردی هەبووە کە ئیبن وەحشیە دایناوە، ئەمەش کۆنترین نووسراوی کوردییە کە بەر گوێمان بکەوێ. ئەوجا هیچ لە بارەی پەخشانەوە نابیستین تا ساڵی 1000ی کۆچی کە عەلی ترماخی کتێبێک بە کوردی لە سەر زمانی عارەبی دادەنێ. لە پەخشاندا (عەقیدەنامەی کوردی) هەیە کە زیائەددین مەولانا خالیدی شارەزووری (1193 ـ 1242ی کۆچی، 1779 ـ 1828ز) دایناوە. شیعری بە عارەبی و فارسی هەیە و هەمووشی سۆفیگەرییە و هەندێکیشی لەو بارەیەوە بە کوردین. (ئیبن ئەلحاج)یش شیعری کوردی لە سەر باوەڕ هەیە و ناوی (مەهدینامە)یە و ساڵی 1176 کۆچی دایناوە.

شێخ مارفی نۆدی شیعری ئایینی بە عارەبی نووسیوە و زۆربەی پێداهەڵدانە. قامووسێکی عارەبی ـ کوردیشی بە شیعری کوردی نووسیوە ناوی ناوە (ئەحمەدی) ئەوەش بە ناوی (ئەحمەد)ی کوڕیەوە کە دواتر لە تەریقەتی قادریدا تاقانەی سەردەمی خۆی بوو و بە (کاک ئەحمەد) ناوی دەرچوو و لە هەندێ هۆسەی خەڵکی

باشوور باس دەکرا و دەیانگوت (ثلثه لکاک احمد و اکراده ـ سێیەکی بۆ کاک ئەحمەد و کوردەکانی). شێخ مارفیش هاوسەردەمی مەولانا خالید بووە و لە هەردوو سەدەی دوانزە و سیانزەی کۆچیدا ژیاوە.

بەڵام شیعری کوردی کە بەو دواییانە لە دیواندا بڵاو بوونەوە، لە بواری سۆز و هەست و وەسف و شتی لەو بابەتانە بوو و دوایی شاعیرەکان لە کوردستانی عیراقدا و لە سەردەمی عەبدولڕەحمان پاشای باباندا کە ساڵی 1228ی کۆچی کۆچی دوایی کرد خزانە ناو کاروباری دنیاوە. هەر لە سەردەمی ئەودا نالی و سالم و مستەفا بەگی ساحێبقڕان کە نازناوی (کوردی) بوو و کەمێ لە دوای دووەکەی ترەوە بوو دەرکەوتن، ئەوجا حاجی قادری کۆیی و شێخ ڕەزای تاڵەبانی و زۆری تر پەیدا بوون. ئەوەم پێ سەیرە تا نەزمی کوردی بڵاو نەبووەوە، شاعیرانی وەهای کورد دەرنەکەوتن دیوانیان هەبێ و یەک دوو بەیت یا یەک دوو شیعر لە سەرجەمی ناوچەکەدا جێی هیچ ناگرێتەوە و لە هیچ زمانێکدا گۆڕانکاری ناکا. ئەوەش دەلالەتێکی قووڵ لەوە دەکا کە بەڕێوەبەرایەتی دەسەڵاتی شێخ مەحموود لە سلێمانی لە سەرەتای بیستەکاندا، لە یەکەم ڕۆژیەوە بە کوردی دەستی پێ کرد و ڕۆژنامەکەی و تەنانەت نامە تایبەتیەکانی شێخ مەحموود لەو سەردەمەدا و نامەی خەڵکی تریش بە گشتی بە کوردی دەنووسران و سمایل ئاغای شکاکیش کە نازناوی (سمکۆ)ی هەبوو لە ورمێ ـ دواتر ڕەزاییە و دیسان ورمێ، کە جیهادی نەتەوایەتی کرد و دوایی وەک هەمیشە بە کوشتنی کۆتایی هات، ڕۆژنامەکەی، کە بیری خۆی تێدا بڵاو دەکردەوە، بە کوردی بوو.

دیاردەی نەبوونی نووسینی کوردی لە سەردەمانێکدا کە نەتەوەکانی تێدا لەناودەچوون، لە پەیوەندییە فەرهەنگییەکاندا کێشەی بۆ بەجێ هێشتوین و ئێستاش بە دەست ئەو کێشانەوە دەناڵێنین و ئەوەندەش گەورەن مەودای ئەوە نادەن کورد لە داهێنانی کێشەدا ئەویندارى خۆی بکا. زۆر بە لامەوە ناخۆش بووە کە دیومە لە گۆڤارێکی کوردیدا وشەیان لە نووسینمدا لابردووە یا گۆڕیوە چونکە گومانیان کردووە فارسی بووبێ و ئەو ترسەشیان بۆ ئەوە گەڕاندۆتەوە گوتەگوت لە سەر وشەی لەو بابەتەی نووسەری تر هەبووە. من هەر بە سروشتی خۆم لایەنگری ئەوە نیم دەسبەرداری وشەی باو بم چونکە هەموو وشەیەکی بەربڵاو لە سەر زاری خەڵکی کورد لە لایەن منەوە بەخێرهاتن دەکرێ و دوو شت نەبێ هیچیان جیا ناکەمەوە: یەکەمیان ئەوەیە ئاوازەکەی کوردی نەبێ و لە قوڕگدا توند و تیژ بێ. ئەوی تریشیان

ئەوەیە لە ئاخاوتنی کوردیدا بتفێندرێتەوە، خۆم لەوەشیان لادەدەم با کوردیش بێ. ئەوەی تەماشای قامووسە عارەبییەکان بکا دەبینێ قامووسی زمانی هەندێ زمانی تری لەخۆ گرتووە و هەندێکیان بە ڕەو کۆچیان کردووە و نەماون. هەر وشەیەکی لە ئاڤێستادا هەبێ کوردیە و بوونی لە ئاڤێستادا بەڵگەیە بۆ ڕەسەنایەتی ئەو وشە کوردییە و بە بێ هیچ دەمەتەقێیەک پێی دەچێ، جا لە زمانە ئێرانیەکانی تردا دەرکەوتبێ یا دەرنەکەوتبێ.

بۆ ڕەواندنەوەی گومان و نموونە لە سەر ئەوەی کە گوتم، کورد دوو وشەی بۆ (ڕەش) هەیە. بەشێکی کورد (ڕەش) بەکار دێنێ و کەس نازانێ سەرچاوەی چییە و کەنگێ و چۆن پەیدا بووە. بەشێکیشی (سیا) بە کار دێنێ و وشەی تر لە جێیدا نازانێ. ئەم (سیا)یە لە (سیاه)ی فارسییەوە نێزیکە و ئەوەش سەیر نییە چونکە لە ئاڤێستادا هەیە و لە کوردیدا لە (ڕەش) ڕەسەنترە. ئەوەی جێی داخیشەماڵی خۆمان لە ناو ماڵاندا بە سەر ناکەینەوە... ئەمە دەڵێم چونکە زۆر لەوانەی (ڕەش) بەکار دێنن نازانن سیا کوردییە و لە کوردیدا ڕەگی ئەوەندە قووڵە، لە هیچ زمانێکی تردا وا نییە، ئەوەش بە هۆی بوونیەوە لە ئاڤێستادا و ئەم پەیوەندییەش بۆ کوردبوونی ئەو وشەیە بەسە.

ئەوانەیی سیا بەکار دێنن، ماڵیان ئاوا بێ دەسبەرداری نەبوونە و (سیایی)شیان لێ داتاشیوە کە لستەی کڕین و فرۆشتنی بابەت دەگەیەنێ. فارسەکان بەو واتایە (سیاهە) بەکار دێنن و لەو داتاشینەدا لە کوردی جیا دەبنەوە و با هەر وا بکەن. ئەگەر ئێمە دەسبەرداری (سیایی) بین وشەیەکی تر نابینین جێگای پڕ بکاتەوە، چونکە لە (ڕەش) هیچمان بەو واتایە دانەتاشیوە و هۆیەکەش ئەوەیە کە وشەیەکی تازەیە و دوور نییە پەیوەندی بە (ڕەژوو)وەوە هەبێ چونکە وشەکە، ناوەکە و واتاکە لە خۆیدا کۆ دەکاتەوە. بەڵام تەمەنی وشەکەی دی بۆ سەردەمی ئاڤێستا دەگەڕێتەوە کە دووهەزار و شەشسەدساڵە و چەند سەدەیەک پێشتریش کە سەرەتاکەی نازانین بەڵام لە سێ هەزار ساڵ پترە. خۆ ئەگەر کوردێک لە ترسی تەڵەی فارسی بتوانێ واز لە (سیا و سایی) بێنێ، دەتوانێ سبەی وامان لێ بکا دەسبەرداری لووتمان بین تا جیاوازیمان لەگەڵ فارسدا زیاتر بێ و ئەوجا سامانی نوکتەی میللەتان دەوڵەمەندتر دەبێ و (کوردەکە! کوا کەپووت؟)یش دەچێتە سەر (کوردەکە! کوا گوێچکەت؟)... لاحەولەوەلا...

کڕنۆشبردن لە دەرباری سوڵتاندا داهێنانێک نییە بە تایبەتی کورد یا غەیرە کورد دایهێنابێ، بەڵکو یەکێکە لە خەسڵەتەکانی دەروون و جۆرێکە لە خۆبەستنەوە بە مانەوە جا ئەگەر بۆ بەدەستهێنانی سوود و دەسکەوت بێ یا ڕەواندنەوەی مەترسی. لەگەڵ ئەو بەڵگەنەویستە باوەدا کە لە خوێنماندایە لە ناو شاعیران و نووسەرانی پاشاکاندا یەک کورد نابینین و نەمانبیستووە هیچ یەکێ لە زانا گەورەکانی کورد بیانووی بۆ بەرژەوەندیەکانی خۆی هێنابێتەوە. ئەوەش ناڵێم ئەوە بە هۆی نەفسبەرزی کوردەوە بووە و میللەتانی تر لە خۆتێهەڵسووندا وا نەبوون، بەڵکو بە هۆی لووتبەرزی شایەکانەوە بووە لە داڵدەنەدانی کورد و هەروەها کەمیی ڕۆڵیان و دووریی مەودای نێوانیان. ئەگەر ئەدیبێکی کورد یا ناکورد بڵێ کورد خۆی لەوە بە گەورەتر زانیوە لە بەر تەماحی سوڵتان و شایەکان نەرم بێ تا دەسکەوتی لێیان دەسکەوێ، ئەوە دەگوترێ کە «ڕێوی دەمی بە پەرسیلە نەدەگەیشت دەیگوت ترشە«. بەڵام باسی زانایان شتێکی ترە و لە پەرسیلەدا سنووردار ناکرێ چونکە ئەوانەی خۆیان لە شایەکان شاردەوە لە ڕووی باوەڕەوە ئەوەیان کرد و باپیرە گەورەی بنەماڵەی حەیدەری و مەلا ئەفەندی هەولێر بە هۆی سوور بوونی شا ئیسماعیلی سەفەوییەوە بۆ گۆڕینی مەزەبیان، خۆیان لە ماڵ و حاڵی خۆیان داماڵاند و کوردستانی ئێرانیان بەجێ هێشت و ویژدانی خۆیانیان دەرباز کرد. ئەوەی ئەوان کردیان سەیر نەبوو چونکە پێمان سەیر نییە مرۆڤی نیەتڕاست لە سەر مەزەبێکی سیاسی وا سوور بێ کە نە پەرستراوی تێدا بێ نە بەهەشت و نە ئاگر. لە ناوەڕاستی چلەکانی سەدەی بیستدا کارەساتەکە دووبارە دەبێتەوە و لاپەڕەیەکی تری چارەنووسی کورد بە هەڵواسینی قازی محەمەد و خەڵکی تر لە خزمەکانی لە گۆڕەپانی (چلچرا ـ چوارچرا ح.ک)ی مەهاباد دادەخرێتەوە و ئەوانیش دەبنە قوربانی خۆ هەڵواسینیان بە ڕیشووی مانەوەی نەتەوایەتییەوە. قازییش نووکی ئایینی بنەماڵەیەکی گەورە بوو لە کوردستانی ئێراندا کە سەرکردایەتی بزووتنەوەی داخوازی مانەوەی دەکرد و لاوانی خوێنگەرم و کوردی خاوەن کەرامەت بەشدارییان تێدا کرد و بە دەم ددانی مشاری مێژووەوە هەڵوەرین.

باسی مامەحەمەیی لە دەرباردا، دەرگایەک لە سەر هەندێ ڕووداوی زمان دەکاتەوە و ڕەنگە زانینی سەرچاوەی وشەیەکی بەکارهێندراو لە نێوان دوو نەتەوەی ڕەگەزجیادا بە زەحمەت بناسرێتەوە. ئەو پێوانەکاریانەی خەڵکی سەر بە وشە پەنای بۆ دەبەن ئەوەیە لە گۆشەی دەسەڵات و ملکەچییەوە بڕوانن چونکە زۆر جار، هەر

ئەوەش چاوەڕوان دەکرێ، کە وشە لە سەرەوە بەرەو خوار، واتە لە دەسەڵاتەوە بەرەو ژێردەستە و لە سەرکەوتووەوە بەرەو دۆڕاو دادەبەزێ. لە بواری پەیوەندی نێوان عارەب و فارسدا، سەرکەوتنی چەندین سەدەی دوور و درێژی هەخامەنشی و پارتیەکان و ساسانیەکان بە سەر عیراقدا بۆتە جێی باوەڕی ئەوەی کە وشەی ئێرانی بۆ عیراقی سامی گوازراونەتەوە. زانا زمانەوانەکانی ئیسلام زۆربەی ئەو وشە هاوبەشانەیان ژماردوون کە لە نێوان فارسی و عارەبیدا هەن و بە پێوانە و دەستووری عارەبییان لەگەڵدا ناکرێ لە بواری شیکردنەوە و خواستنەوەدا ئەوەش بە پێی یاسای دابەزین لە سەرەوەڕا. کاتێ هۆش لە سەردەمی ئێمەدا و لە هەموو بوارەکانی دید و پیوانەکاری تازەبابەتی پێوانە و ئەنجامگیری و توێژینەوە لە بواری زماندا کرایەوە، دەرکەوت زۆر لەو وشانەی کەلە سەر فارسی حسێب دەکران لە بنەڕەتدا بابلی یا ئەکەدی یا ئاشوورین و هەندێکیان سۆمەرین و مامۆستا تاها باقری خوالێخۆشبوو کتێبێکی لە سەر ئەو وشانە نووسی ـ ڕەنگە نەختێ بەرفرەوانی تێدا کردبێ ـ سەرچاوە نافارسیەکانیان و ڕەچەڵەکیانی ئاشکرا کردووە. ئاشکرایە بوونی سەرچاوەی ئەو وشانە لە ئەکەدی و بابلیدا بەڵگەیەکی نوێیە بۆ گواستنەوەی وشە بە ئاڕاستەی سەرەو خوار و جیاوازی تەرازووی هێز لە نێوان فارسی لاواز لە سەرەتادا لەگەڵ شارستانەتی ڕەگداکوتاوی عیراقی ئەو سەردەمانەی سامی و سۆمەریدا ئاشکرایە. لە لاپەڕە 204 و 205ی بەشی یەکەمی کتێبی (تاریخ زبان فارسی)ی ناوبراودا ئەوە دەخوێنینەوە: ئەو کاروبارانەی بە بەڕێوەبەرایەتی دەسەڵاتی سەردەمی هەخامەنشییەوە وابەستە بوون، بە ئارامی دەنووسران و هەندێ بەڵگەنامەی بەڕێوەبەرایەتی ئەو سەردەمە کە دەست کەوتن، بە ئارامی لە سەر پێست نووسرابوون و هی کۆتاییەکانی سەدەی پێنجەمی پێش زاین بوون، هەروەها لە کۆشکی شاهانشای هەخامەنشی لە تەختی جەمشید نێزیکەی سیی هەزار لەوحە قوڕ دۆزرانەوە کە بە زمانی عیلامی نووسرابوون، ئەوەش بەوە لێکدەدرێتەوە کە دەسەڵاتداری هەخامەنشی لە سەرەتاوە و تا ماوەیەکی دوور و درێژ توانایەکی ئەوتۆی نەبووە ژمارەیەکی وا لە نووسەرانی فارسی کۆن کۆ بکاتەوە بەڵگەنامە ئیمپراتۆریەکان تۆمار بکەن کە لە ماوەیەکی کورتی سەرسوڕهێنەردا پەرەی سەند، لە بەر ئەوە بە ناچاری پەنایان بۆ نووسەرانی میللەتانی دی برد کە لەو بوارەدا شارەزاییان هەبوو. تا دوای قادسیەی یەکەم کە زەمان گۆڕا و بارودۆخ تێکچوو و کەلەپووری قورئان هەرچی کەلەپوورێکی کۆن هەبوو و هاتە پێشی ڕایماڵی. دەبینین فارسی شانازی بەو وشانەوە دەکا کە چوونەتە ناو فارسییەوە و تەنانەت عارەب

بەخۆشیان بە دەگمەن بەکاریان دەهێنا و لەم سەردەمەدا و لە وێستگەی بەنزینی فارسی لافیتە دەخوێنینەوە لێی نووسراوە: استعمال دخانیات اکیدا ممنوع است.

زمانی کوردیش لەو بوارەدا وەک زمانەکانی ترە و ژمارەیەکی یەکجار زۆر لەو وشە عارەبییانەی تێکەوتن کە پەیوەندییان بە باوەڕ و خواپەرستی و زانستی ئیسلام و سەرجەم ڕۆشنبیرییەوە هەیە و بەکارهێنانیان بۆ کەس کەمایەتی نییە بۆ ئەوانە نەبێ بەرەنگاری باو دەبنەوە. خۆشبەختانە لە هەندێ ڕووی بەختەوە، فەرهەنگی کوردی لەو دەمەوە کە لە زەردەشتی جیا بووەوە و بە هۆی دوورییەوە لە چەقی دەسەڵات و شارستانەتیەوە و بەر لەوەی ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە فارسییەوە هەبێ، لە ئەنجامدا قامووسی ئەو وشانەی لە دەست دا کە پەیوەندییان بە ئایینە کۆنەکەیانەوە هەبوو و ئەگەر وشەی وەک (athaurva) و (rathashta) و (vastyo fshuyas) بدەینە بەر بای گوێی ڕۆشنبیری کورد، لە خەونیشدا نازانێ ئەوانە سێ چینی کۆمەڵگان و لە ئاڤێستادا هاتوون و مەبەستیش ڕۆحانی و سەرباز و وەرزێرە و وشەی (ئەرتەش)ی فارسی کە سەربازی دەگەیەنی، سەرەتاکەی وشەی دووەمە و سێیەمیش سەرەتای (کشاورز)ی فارسیە کە دەکاتە وەرزێر. بەڵام یەکەمیان، ئاشکرایە لەوەوە هاتووە کە لە سەرەتای ئەم باسەدا باسمان کرد، haurva کە واتای (تەواو ـ کامیل) دەدا و هەمان (ئیرۆ)ی کوردییە. ئەو وشانە لە ئاڤێستای تازەدا هەن بەڵام (gatha) کە کۆنترین بەشی ئاڤێستایە، بە شێوەیەکی دی هاتووە و زیاتر جێی ئەوەیە کورد بە زمانەکەی خۆی ڕازی بێ، چونکە وشەی یەکەم (airyama) بە واتای هاوڕێ، هەڤاڵ و هەمان وشەی (یار)ی کوردی نوێیە. دووەمیش (awetush ـ خڤەئیتوش) بوو بە واتای (ئەندامی دەستە) و وەختە هاوتای (خۆیەتی) بێ بە هەمان واتا و دوومیش verezeno ڤەرەزەنو بە واتای (وەرزێر)ی کوردی بە دەنگ و واتاوە. وشەی gatha خۆی لە بنەڕەتدا دوعا و نزا دەگەیەنێ و لە شێوەزاری عەشرەتی دزەیی دەوروبەری مەخموورد ا بۆتە (گاس) بە واتای بانگکردن و (ث) لە کوردیدا بزر بووە و وەرگەڕا و ئەگەر کورد gatha بخوێنێتەوە دەیکاتە (گاسا). ئەوەندەی من بزانم دەنگی (ث) لە وڵاتی کورددا تەنها لە ناوچەی هەوراماندا ماوەتەوە. لە بارەی ئەم وشانەوە بگەڕێوە بۆ (مزدیسنا و ادب پارسی ل 178، 179) بەڵام دەرهێنانی شێوەکانیان سەرنجی خۆمن.

ئەوە هەندێ بوو لە لایەن و پەراوێزی پەیوەندی نێوان کوردی و ناکوردی زمانە ئێرانیەکان بە فارسییەوە، لەگەڵ کەمێ لە پەیوەندییە جەوهەرییەکانی نێوانیان و ئەگەر لێکۆڵەرەوەیەک بە قووڵیی و فرەوانی ورد بێتەوە سەرنج و هەواڵ و وانەی سەیر و سەمەرەی زۆر دەست دەکەون و هەموویان گومان دەرەوێننەوە و خەیاڵ ئاشکرا دەکەن: کوشندەترین شت لە مێژووی کورددا ئەوەیە دەربازبوونی زمانەکەی لە چنگی فارسی بە نرخی چارەنووس ئەنجام درا کە 25 یا 26 سەدە درێژەی کێشا. ئەمڕۆش کوشندەترین شتی زمانەکەی ئەوەیە بێتاوانیەکەی لە تۆمەت بە پاککردنەوەیەک بێ کە لە ڕاستیدا کەوڵکردنێتی و بەوەش کورد بە هەوەسی خۆی تەرمی زمانەکەی خۆی دەداتە فارسی و لەوە خاترجەمی دەکا کە بە درێژایی مێژوو نەیتوانیوە کوردی سەربڕێ.

زمانی پەهلەوی

دوای ئەوەی هەندێ مەسەلەی ئاڤێستا و زمانی فارسی باس کران، قسەکردن لە بارەی پەهلەوییەوە تویشەبەرەی کەممەسرەفتر دەبێ چونکە لە توێی قسەکانماندا باس و ئاماژە بۆ پەهلەوی هەبوون.

ئەوەی لە بارەی ئەو زمانەوە نەگۆڕە، ناوەکەیەتی کە لە سەرچاوەی کۆنترەوە هاتووە و لە نووسینی فارسی کۆندا بە شێوەی (پرتو ـ پەرتەوە) بە ناوچەی خوراسانی ئەمڕۆ گوتراوە، کە کەوتۆتە باشووری خۆرهەڵاتی وڵاتی فارسەوە و ئەوەش ئەو خاکەیە کە حکوومەتی ئەشکانی لە ناوەڕاستی سەدەی سێیەمی پێش زاین تێیدا وەک زلهێزێک ڕسکا و سلوکیەکانی تێکشکاند. ئاشکرایە دوای ئەوەی دەسەڵات کەوتە دەست ئەشکانیەکانەوە (ناوەکە بۆ ئەشک یا ئەرشاک دەگەڕێتەوە کە بە سەر سلوکیەکاندا سەرکەوت) 250 پ ز زمانە پەهلەوییەکەیان بەهێز بوو (وشەکە لە پەرثەوەوە گۆڕاوە) زمانەکە لە هەمان کاتدا بووە زمانی دنیا و دین چونکە ئەوەی دەسەڵاتی دنیایی هەبووبێ لەو سەردەمانەدا دەسەڵاتی دینیشیان دەدایە پاڵ خۆیان. ئەوەی بەڵگە نەویستە ئەوەیە پەهلەوی بە چەندین سەدەی دوورودرێژ بەر لە دەسەڵاتی ئەشکانیەکان شانبەشانی ئاڤێستا و فارسی کۆن بوونێکی تۆمارکراوی هەبوو، تا دەگەیشتە سەرچاوەکەی لە خێڵە هندوئەوروپیەکان کە وەک هەموو گەلە ئاریەکان و ئەوروپیەکان لە یەک ئاستدا بوون چونکە گەلێک نەبوو لە یەکەم و دووەم دابڕاندا لە یەکێ لە زمانە کۆنەکانی ئەو گەلانەوە گەشەی کردبێ. لێکچوونی شێوازی تۆمارکراوی پەهلەوی و پارسی و هەخامەنشی لە لێکچوونی نێوان پارسی هەخامەنشی و فارسی نوێ زیاترە و ئەگەر فارسی بگەڕایەتەوە دەستی دەسەڵات و میراتی کەلەپووری ئێرانی یەکجار زۆر زەحمەت دەبوو ئەو پردانە دروست بکا و لە گرێدانی پەیوەندی نێزیکایەتی نێوان فارسی کۆن و نوێ بەردەوام بێ چونکە ئەگەر فارسی بە بێ حکومەت و تۆمارکردن بمابایەتەوە دەبووە چەند شێوەزارێکی لێکدابڕاوی جیاواز و جیاوازییان هەندەی جیاوازی ئاشکرای نێوان کوردی سەردەم و ئاڤێستا، بگرە زیاتریش دەبوو: ئەوەش لەبەر ئەوەی فارسی بنەچەیەکی تۆمارکراوی کۆنینەی نییە تا لەگەڵ پاشماوەی ئاڤێستادا بە یەک بپێورێن و چوارسەد وشە لە

کوێ و 83000 وشە لە کوێ؟ پەیوەندی کۆنی ئەم شێوازانە لە کوێ و هی تازەیان لە کوێ؟ کوا پەیوەندی نێوان ئەم وشە کۆنانەی خوارەوە لەگەڵ وشەی نوێدا:

شێوازی کۆن		شێوازی نوێ	واتایان بەکوردی
ئیدی	idiy	برەو	برۆ
ئەداتوڤ	adatuv	برەوەد	با بڕوات
مەنیاهەئی		بیەندیشی	بیر بکەوە
ئاهەم		بودەم	بووم
پەتی پیە خوڤا		خودرا نیگەهدار	ئاگاداری خۆت بە

بۆ ئەوە تەماشای لاپەڕە 234 و 235ی تاریخ زبان فارسی ناوبراو بکە.

ئەگەر بشێ ئەو وشانە بۆ فارسی کۆن بگێڕینەوە، دەشێ بۆ هەر شێوازێکی دی بیانگێڕینەوە هەخامەنشی نەبێ کە لەو سەردەمەدا بووە. لە ڕاستیدا، بە پێی بۆچوونی زۆربەی نووسەرە ئیسلامیەکان، فارسی و پەهلەوی تێکەڵاوی یەکتر بوونە و هەندێ لەو نووسەرانە یەکسانی کردوون و هی تریان فارسییان دابەش کردووە و پێیان وایە پەهلەوی بەشێکێتی و هی تریشیان بە لایەکی تردا چوونە کە ئێرە جێی باسکردنی نییە و کەمێکی زۆر کەمیشیان بە دوو زمانی جیاوازیان داناون. پەهلەوی، خەتێکی تایبەتی بۆ نووسین لە ئارامی داتاشی. هەخامەنشیەکان خەتی بزمارییان هەبوو بەڵام لە بەر زەحمەتی بەکارهێنانی ئەو خەتە، ئەوانیش پەنایان بۆ ئارامی برد. ئەوەی تا ئێستا لە بەڵگەنامەی پەهلەوی سەردەمی ئەشکانیەکان دەست کەوتووە، زۆر کەمە و هەرە کۆنەکانیان دوو (گرێبەند ـ قەواڵە)ی ئاڵووێرن و لە هەورامان دەست کەوتوون (هەورامان ناوچەیەکی کوردنشینە کەوتۆتە هەردوو بەری سنووری نێوان وڵاتی فارس و عیراقەوە و بە تەنیشت هەڵەبجەوەیە، لە پارێزگای سلێمانی) مێژووی ئەو دوو گرێبەندە بۆ یەکەم سەدەی پ ز دەگەڕێتەوە و کۆنەکەیان هیساڵی (88ی پ ز)ە و تازەکەشیان ڕێی تێ دەچێ ساڵی (12 ی)پ ز یا (88ی)ز نووسرابێ (تەماشای ل 251 و 252ی کتێبی تاریخ زبان فارسی بکە). یەکەمیان لە بنەڕەتدا بە یۆنانی نووسراوە و وشەی پەهلەوی لە پشتەکەی هەن، دووەمیشیان هەمووی پەهلەوییە و

ئەوەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی زمانی سلوکی لەو سەردەمەدا بەکار نەهێندراوە. بەڵام ساسانیەکان ماوەیەکی دوور و درێژ لە سەر بەکارهێنانی زمان و خەتی پەهلەوی مانەوە و شوێنەواری زۆرمان لەوانەوە پێ گەیشتوون. کەچی خەتی پەهلەوی داتاشراو لە ئارامی بە جۆرێ گۆڕدرا هەندێ لە زەحمەتییەکانی کە لە خوێندنەوەدا هەبوون لاکەوتن و ئەو شێوە گۆڕاوە لای ساسانیەکان بووە خەتی بەکارهێندراو. پەهلەوی بەخۆی، بە پێی بۆچوونی زانا ئێرانیەکان بووە دوو بەشەوە: یەکەمیان ئەو پەهلەوییە بوو کە لە ناوچەکەی خۆیدا، کە کەوتبووە باکووری ڕۆژهەڵاتەوە، بەکار دەهێندرا. دووەمیان ئەو پەهلەوییە بوو کە وڵاتی پارس، لە باکووری ڕۆژاوای ئێران بە تەنیشت ئەو فارسییەوە بوون کە زمانی ئاخاوتنی ئەو وڵاتە بوو، بەکار دەهێندرا. ئەم پەهلەوییە بە (پارسیک) ناوی دەرچووبوو تا لە پەهلەوی یەکەم و زمانی فارسی کە سەرچاوەکەی هەخامەنشی بوو و پەرشوبڵاو ببۆوە و بە فارسی نوێ دەناسرێ جیا بکرێتەوە. جیاوازی نێوان پەهلەوی (ناویان نا پەهلەوانیک) و (پارسیک) زۆر کەمە بەڵام هەیە. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو جیاوازییە پەنامان بۆ ئەم ڕستانەی خوارەوە برد کە هی پارسیک و پەهلەوانین و لە شوێنەوارێکی ئەردەشێر بابکانەوە (دامەزرێنەری دەوڵەتی ساسانی 226ی پ ز) گوازراونەتەوە.

1. پتکرا این مزدیسن بغ ارتخشتر
1. پتکر ام مزدیسن بغ ارتخشتر
2. شاهان شاه ایران کی چهر
2. شاهین شاه اریان کی چهر
3. هیچ یزدان پس بغ پاپک شاه
3. هیچ پزتان بوهر بغ پاپک شاه

یەکەم شێوازی هەر ڕستەیەک پارسیکە و دووەمیش پەهلەوانیکە. واتاشیان: ئەمە پەیکەری شایە، مەزدیەسنا، ئەردەشیر، شاهەنشای ئێران... هتد. ڕستەکانیشمان لە ل 255ی کتێبی تاریخ زبان فارسی، بەشی یەکەمەوە گواستۆتەوە.

دوای گریبەندەکانی هەورامان نووسین و بەڵگەنامەی زۆرمان دەست کەوتوون، لەوانە، کتێبی کارنامەی ئەردەشێر بابکانە و (ئەرداڤیرافنامە) و زەند ئاڤێستا و کتێبی

ئایینی تری زەردەشتی و مانەوی لەگەڵ شوێنەواری ئەدەبی دەرەوەی بازنەی ئایین، وەک دەسەڵات و مێژووی تێکەڵی داستان و شتی تر...

ڕەنگە کەڵکی هەبێ لێرەدا ئەوە بڵێین کە (زەندئاڤێستا) تەفسیری پەهلەوی سەردەمی ساسانیەکانە و بۆ ئاڤێستا کراوە و (شەرحی ئاڤێستا دەگەیەنێ) و لێکدانەوەکەش لە (zanti زەنتی) وەرگیراوە کە ڕەگەکەی (zan زەن)ی ئاڤێستاییە و (dan دەن)ی پارسی کۆن بەرانبەرێتی کە واتای زانست و زانیاری دەدا و هەردوو وشەی (زەن و دەن) بە شێوازی خۆیان دابەزیون و لە کوردیدا بوونەتە (زانین و زان) کە لە ئاڤێستاوە گوازراونەتەوە بە نیشانەی جیاکەرەوەی (د)ی سەرەتایەوە هاتووە. ڕەگیش لە هەردووکیاندا (زان و دان)ە و ئاشکرایە پەهلەوی بە هێشتنەوەی (ز) لە (زەند)دا هاوبەشی کوردییە. یەکێ لە خەسڵەتە هاوبەشەکانی پەهلەوی و کوردی ئەوەیە کرداری ڕابردە لە پەهلەوی و شێوەزاری باکووری کوردیدا بە پێشخستنی جێناوی بکەر بە سەر کرداردا و ئینگلیزیش لە هەموو کردارەکاندا وا دەکا. ئەوجا کوردی و پەهلەوی جێناوی بکەر لە هەموو کردارێکی ڕابردە و داهاتوودا دوا دەخەن و هەموو زاراوە کوردییە ناسراوەکان لەوەدا وەک یەکن. وا باوە کە شێوازی هەورامی کوردی لە پەهلەوی دەچێ و بۆم هەڵنەکەوتووە لەو لایەنە ورد ببمەوە و ڕای گردەبڕی لە سەر دەربڕم بەڵام ئەو دوو بەرانبەرەی سەرەوە لەوەدا بێ بەڵگە نین کە سەر بە هەورامین چونکە ئاخاوتنی ڕۆژانەی ئاسایی خەڵک تۆمار دەکەن کە چ خەسڵەتێکی ڕەسمییان نییە تا ئەو گومانە بکرێ کە بە زمانی بێگانە بۆیان نووسرابێ. ئەوەی ئەم بۆچوونەم پتر پشتئەستوور دەکا قسەیەکی شەمسەددین محەمەد کوڕی قەیس ئەلڕازییە کە لە کتێبی (المعجم في معايير اشعار العجم)دا نووسیویەتی و وەرگێڕانەکەی دەبێتە: خەڵکی عیراقم دیت سەرگەرمی داڕشتنی ئاوازی ئەدەبیاتی فەهلەوی بوون و تەنانەت بە ئاوازێکی ناخۆش گوتەی عارەب و غەزەلی دری (فارسی) دڵ و دەروونی دەهەژاندن، وەک:

لحن اورامن و بيت پهلوی
زەخمەء رود و سماعی خسروی

بۆ ئەمە، سەرنجی ل 249ی کتێبی تاریخ زبان فارسی بدەن، دەقەکەشم بەرچاو نەکەوتووە تا بزانم بە عارەبییە یا لە قامووسەوە، لە ناعارەبییەوە گوازراوەتەوە بۆ کتێبی (تاریخ زبان فارسی) وەک لە فارسیدا باوە، بێ ئەوەی لە عارەبییەوە وەربگێڕدرێ.

نیوەی یەکەمی بەیتەکە کە واتای «ئاوازی هەورامی و بەیتی پەهلەوی» دەدا، پێداهەڵدانی تێدایە بۆ ئاوازی هەورامی و ئاسان نییە ئاوازی گۆرانی لە وشەکانی جیا بکرێتەوە و ئەگەر پەهلەوی لەوە زیاتر بڵاو بووبێتەوە لە هەورامان گیری خواردبێ ئەوە ڕێگر نییە لە بەردەم ئەوەی زمانی هەورامان پەهلەوی بووبێ و ئاوازەکە سەرچاوەی هەورامانییە و زمانەکەش زمانی گشتیی خەڵکی وڵاتە و ئاوازیش تایبەتمەندیی ناوچەکەیە، وەک بڵێی: فڵانە کەس شیعرێکی عارەبی بە ئاوازی شامی یا قاهیری یا بەغدایی گوتووە. ئەوجا هەورامان ناوچەیەکی بەرین نییە و بە دەسەڵاتداریی ناوی دەرنەچووە تا ئاوازی ئەوەندە بەناوبانگ بێ زمانی تر سواری سەری بێ. لە هەموو حاڵێکدا، ئەو سەرسوڕمانە دەمێنێ کە ئاوازی هەورامانی بڵاو بێتەوە و بەناوبانگ بێ تا شیعری زمانێکی تر تەواو داگیر بکا. لەم ڕۆژگارەی ئێستادا ئاوازی تایبەت بە خۆی هەیە و وەها ناوی پێوە دەرچووە هیچ جێیەکی تری ئەم جیهانە تایبەتمەندی وای لە ئاوازدا نییە. ئێستا مەودای ئەوە نییە باسی تایبەتمەندیەکانی ئەو ئاوازە بکەین کە لەرەیەکی تێدایە هیچ قوڕگێکی تر، ئەگەر لەگەڵیدا ڕانەهاتبێ پێی ناوەستێ تا دەگەینە ئەوەی بپرسین ئاخۆ ڕێی تێ دەچێ لەرە لە ئاوازی فارسی سەردەمدا کە تایبەتمەندیی خۆی هەیە، لە ئاوازی هەورامان وەریانگرتبێ؟ لە کوردستاندا، بە هەموو بەشەکانیەوە لە شێوەی ئەو ئاوازە نییە! زەرەری نییە ئەگەر بڵێم بەشێک لەو شێوە تایبەتییەی هەورامان لە دەنگی لێهاتوانی ئاوازی عیراقدا بە بچڕاوی دەردەکەوێ بە تایبەتی لە دەنگی نەجمەددین شێخلی و بە شێوەیەکی کەمتر محەمەد گوبانچی و لە هەندێکی تریشەوە بە شێوەیەکی خنکاو و کەرخ و گڕ و ماندووبوون دەردەکەوێ کە توانای دەرهێنانی کەمتریان هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا بابەتەکە بۆ لێکۆڵینەوەی فرەوانتر بە کراوەیی دەمێنێتەوە تا بە ئەنجامێکی گردەبڕ بگەین. ئەنجامی وردبوونەوەش هەرچییەک بێ گەرد ناخاتە سەر هەورامان و لە شتێکدا لۆمەی ناکرێ کە لە مێژوودا، بە شێوەیەک لە شێوەکان ڕووی داوە و کوردستانی لە پشتە و زمانی کوردی بە پاکژی و پتەوی و سەربەخۆیی

لێی دەرهاتووە، جگە لەوەی کە پەهلەوی فارسی نییە و سەرجەمی باسەکەش شارستانەتییە لەگەڵ هەندێ تیشکدانەوەدا و چ پێویست بە دڵەڕاوکێ ناکا.

لە پەنا و پەسێوی خوێندنەوەمدا بۆ پەهلەوی بینیومە، وەک خەڵکی تریش دیویانە، وشەی زۆر هەن، هاوشێوەیان لە کوردی سەردەمیشیدا هەیە و نەمزانیوە لە فارسیدا هەبێ، یا شێوەیان لە کوردیدا لەو شێوانە نێزیکترە کە لە فارسیدا هەیە. دیاردەیەکی تری هاوشێوەم زانی کە لە هەندێ شێوەزاری کوردیدا لە کوردستانی عیراق کردارەکان لە سەر شێوەی پەهلەوی دەگۆڕێن بە تایبەتی ئەوانەی دەنگی (د) بە دوایاندا دێ، ئەو شێوەزارانە دەیکەنە (ت) و لە پەهلەویشدا وایە. ئەو شێوەزارانە لە بری (کردن و مردن) دەڵێن (کرتن، مرتن). بێ گومان وردبوونەوە هەندێ ڕووی تری لەو بابەتە لە نێوان شێوەزارە کوردییەکان، یا هەندێکیاندا لەگەڵ پەهلەویدا دەردەخا، ئەوەش بە هۆی گەڕانەوەیان بۆ یەک سەرچاوەی ئێرانی و نێزیکایەتیشیان لە یەکترەوە، شتێکی تریش هەیە کوردی و پەهلەوی کۆ دەکاتەوە و لەو دووەدا نەبێ ئەوە نییە:

ئەو دراوە هاوبەشەی نێوانیان، ئاڤێستایە کە یا کوردیە و لە خاکی پەهلەویدا، لە خوراسان دەرکەوتووە یا پەهلەوییەکی کۆنە و بە زمانی کوردی قسەیان پێ کردووە و پەیوەندی نێوانی لەگەڵ کوردیدا لەو دەقە ئاینیانەدا بەردەوام بووە کە کورد باوەڕی پێان هەبووە. ئەمە ڕاستییەکی گەورەیە و کەس ئاوڕی لێ ناداتەوە چونکە ئەو دەنگە زۆر کزە کە هەق وایە بەرز بێتەوە. نە پەهلەوی قسەکەرێک بە ناویەوە هەیە لە خاکی خوراسانەوە دەنگ هەڵبڕێ و نە کورد کەس گوێ لە دەنگی دەگرێ ئەگەر دەنگێکی لێوە بێ کە تا ئێستا شتی وا نەبووە.

کوردی بە زندوویی ماوەتەوە بەڵام پەهلەوی شوێنەواری سەربەخۆی نەماوە لە فارسی جیا بێ و بە هۆی گواستنەوەی دەسەڵاتەوە بۆ فارسەکان، هەموو ئەو زمانانەی نووسینیان هەبووبێ لە سەردەمی ساسانیەکاندا بوونە بەشێک لە کەلەپووری فارسی و خوراسانیش، بە خۆی و کەلەپووریەوە لە ماوەی چوارسەد ساڵدا کەوتە بەر دەستیان و تا هاتنی ئیسلام هەموو ئەو زمانانەی تێدا توانەوە. توانای ئەوە نییە مەزەندە لێ بدرێ ئاخۆ بە دووری و نێزیکی لەگەڵ کوردیدا چی ڕووی دەدا چونکە جگە لە شێوەیەکی تۆمارکراوی پەهلەوی کە ماوەی چەند سەدەیەک وەک زمانی دەوڵەتی و فەرهەنگی لە سەردەمی ئەشکانیدا و دوایی لە ماوەیەکی دەسەڵاتی

ساسانیدا برەوی هەبوو و دواتر، چەند سەدەیەکی دوای هاتنی ئیسلام شانبەشانی فارسی بوو و لە کاروباری رۆژانە و ڕێوڕەسمی ئایینیی زەردەشتیدا بەکار دەهێندرا و ئەوجا، هەزار ساڵێک دەبێ، لە هەندێ شوێنی بەرتەسکدا نەبێ کە هەناسەی تێدا دەدا، لاپەڕەکەی داخرا، پێوانەی ترمان بۆ ئەو بەراوردکارییە لە بەر دەستدا نییە.

پەهلەوی بە زمانی سەردەمی ناوەڕاست دادەنرێ، نەخێر لە دوای هێرشی ئەسکەندەرەوە، بە تاکە زمانی سەردەمی ناوەڕاست دادەنرێ تا ماوەیەکی زۆر دوای دامەزراندنی دەوڵەتی ساسانی ساڵی 331 پ ز و هەتا دوای ساڵی (226 ی)ز. جگە لە زمانی ئاڤێستا بە پلەی یەکەم و فارسی کۆن (ئەخمینی) بە پلەی دووەم، زمانی ترمان نییە نوێنەرایەتی زمانە ئێرانیەکانی سەردەمی کۆن بکا چونکە هەر ئەو دووە بە تەنها خۆیان شوێنەواری نووسراوی سەردەمی سلوکییان هەیە. ئەگەر خوازیاری وردەکاری سیمای مێژوو نەبووینایە هەر بە ئاڤێستا وەک تاکە نوێنەری زمانە ئێرانییەکان وازمان دەهێنا چونکە کۆنترین و دەوڵەمەندترین دەقە، کە خاوەنی 83000 وشەیە و لەگەڵ فارسی کۆندا، بە خۆی و چوارسەد وشەوە بەراورد ناکرێ.

دەبێ وێنەیەکی نووسراوی زمانی ئێرانمان هەبێ و بیکەینە پێوەر بۆ ئەو ڕۆڵەی دیویەتی چونکە کوردی و زۆر زمانی تری ئێرانی نە نووسینی کۆنیان هەیە نە ناوەنجی و هەمووشیان لە سەر لستی زمانە نوێیەکان دانراوون ئەگەرچی ئەوەش زانراوە کە هەموویان بەر لەوەی گەلانی هند و ئێرانی ببنە دوو بەشەوە، هەبوونە. ئەمە شانبەشانی ئەوانە دەڵێم کە بۆیان نەسەلماوە ئاڤێستا بە زمانی قەومە میدیەکەی زەردەشت بووە و ئەگەر وا دانێین زمانی ئاڤێستا میدی بووە کوردی دەچێتە خانەی زمانە کۆنە ئێرانیەکانەوە. ئەم قسەیە پێچەوانەی ئەوە نییە ئاڤێستا بە پیتێک نەنووسراوە تایبەت بووبێ بە میدیەکان و ئەوەش سەلماندنی ناوێ. ئەو سێ ڕۆڵە لە داهێنانی زانایانی سەردەمن.

بە پێی ئەو پێوانەکارییە پەهلەوی سروشتی ناوەڕاستی دەسەڵاتی ئەشکانیەکان و ساسانیەکان و تا هێرشی ئیسلامی تێدایە و خەسڵەتی نوێی دوای ئیسلامیشی تێدایە تا ئەو سەردەمانەی کە چی دی بەکار نەدەهێندرا و بووە زمانێکی کۆنینە و لە هەندێ ڕێوڕەسمی ئایینی زەردەشتیدا، لە هەرکوێ بوایەن دەگوترا و ئێستاش لە یەزد و کرمان، لە ئێران و هەندێ شوێنی هند کە گرنگترینیان (بۆمبای)ە مەکۆیان

هەیە و ئەوانە نەوەی پارسەکانن کە دوای هاتنی ئیسلام کۆچیان کرد و بەسەرهاتیان بە شیعر و بە پەخشان پارێزراوە.

بە پێویستی نازانین لە سەر بەکارهێنانی پەهلەوی لە سەردەمی ساسانیدا فرەوانتر بدوێین لە دەقی مانەوی نەبێ، وازمان لێ هێنا. پێشتر ئاماژە بە زمانی هوزاوارش کرا کە بە بەربەرینی لە پەهلەویدا و تا ئەندازەیەکیش لە فارسی ناوەڕاستدا و لەوەش کەمتر لە (غدیە)دا بەکار دەهێندرا. غدیە، کە لە ئاڤێستادا بە سوغدە ناوی هاتووە و لەو وشە ئارامیانە پێکهاتووە کە بە هۆی پێداویستی ڕوونکردنەوەوە چوونەتە ناو نووسینی پەهلەوییەوە و نیشانەی شیکردنەوەی پەهلەوی لە کۆتایی وشە ئارامیەکان پارێزراو بووە وەک ئەوەی نیشانەی سەرچاوەی پەهلەوی (تن) بخەنە سەر وشەی (دەنووسن) و بە (دەنووسنتن) تۆماریان دەکرد و خوێنەری ئەو سەردەمە بە (نویشتن) واتە نووسین دەیانخوێندەوە و بەو شێوەیە، بەڵام پێویست بە درێژەپێدان ناکا. هەندێ لە هۆیەکان بۆ ئەوە دەگەڕێنەوە کە نووسینی پەهلەوی بە خەتی ئارامی دەنووسرا نەختێ زەحمەت بوو و شێوەی وشە پەهلەوییەکان لە یەکەوە نێزیک دەبوون و ئەگەر بە پەهلەوی بنووسرابا، دەبوو هاوشێوە ئارامییەکەی بنووسن و هەموو جارێ نیشانەی چاوگی پەهلەوی بخەنە کۆتاییەکەی و بە پەهلەوی دەسکاریکراو بیخوێننەوە. بەڵام چۆن زاندرا وشەی ئارامی بە پەهلەوی دەنووسران، بە زۆر بەڵگە ئەوە سەلمێندراوە، لە هەموان بەهێزتر کتێبێکی زمانەوانی بە ناوی (فرهنگ پهلوانیک ـ قاموسی پەهلەوی)ی سەردەمی ناوەنجی ماوەتەوە هەموو ئەو وشە ئارامییانەی تێدان کە لە بری پەهلەوی بەکار هێندراوون. جگە لەوەی بڵێین ئەو شێوازە ئاڵۆزە هەندێ جار دەبووە هۆی گۆڕینی گوتنی وشەی پەهلەوی کە بەر گەمەی (هوزوارش) کەوتبوون، پێویست ناکا زیاتری لە سەر بڕۆین. ناشزانم ئەم شێوازە چۆن بە هوزوارش ناو نرا.

ئەوەندەی پەیوەندی بە ڕێڕەوی کوردییەوە هەبێ، ئەوە هەموو قسەکان بوو لە سەر پەهلەوی، هەردووکیان دوو داون لە یەک تیرێژی زمانە ئێرانییەکان و بە تەنیشت یەکەوەن و جیاوازی چارەنووسیان ئەوەیە پەهلەوی گەشەی کرد و لە کۆتاییدا وەستا، کوردیش وەستا و دوایی گەشەی کرد. ئەگەر بسەلمێندرێ لقێکی کوردی پەیوەندیەکی لە ئاسایی توندتری بە پەهلەوییەوە هەیە ئەوە بۆ تاموچێژی مێژوویی بوو و باشتریشە ببێتە موژدە بۆ گومانی خەڵکی کە چەندین سەدەیە زەوت کراوە و هەمووشی قسەی ڕێتێچوونە و نەسەلمێندراوە و پێم وا نییە بە یەک ڕێگاش

بسەلمێندرێ، ئەوەش ئەوەیە کە قسەی هەورامی وای بۆ هەڵکەوێ خەسڵەتی کۆنی تێدا بژێ ئەوجا جۆرە گومانێکی گشتی دێتە ئاراوە کە لە سەر زاری ئاریەکان بە گشتی سەرنج دراوە و بەشی پەهلەوی بە ناچاری لە بەشی فارسی زیاتر دەبێ چونکە پەهلەوی زمانی ناوەڕاستە و ئەوەندە دوور نەبووە لێکچوون ڕوو نەدا وەک چۆن هەخامەنشیەکان کە تەنانەت بە فارسی نوێی کیژی خۆشی نەدەچوو. پاشەڕۆژ بە شێوەیەک لە شێوەکان گومانمان بۆ دەکاتە یەقین. بەڵام بەڵگەیەکی مێژوویيمان بە دەستەوەیە و هەندێ ڕووناکایی دەخاتە سەر ڕێڕەوی شێوەزاری هەورامی و خەسڵەتی پتەویی دەردەخا. ئەو بەڵگەیە کتێبی (نور الانوار)ە کە عەبدولسەمەدی توداری ساڵی 1099ی کۆچی لە سەر ڕەچەڵەکی ساداتی کوردی ناوچەی هەورامان و دەوروبەری نووسیویەتی و لە ناوەڕۆکەکەیدا دوو شت بۆ ئێمە گرنگە کە پەیوەندییان بە بابەتەکەوە هەیە و یەکەمیان شێوەی کڕین و فرۆشتنە لە گوند و گەڕەکی ئەو ناوچەیە و دوای بیسمیللا و پێشەکی و سەڵاوات، بە عارەبییەکی هاکەزایی دەڵێ: ئەوجا میرزا عەبدولکەریم کوڕی میر خالید کوڕی ئەحمەد بابانی بە کەیفی خۆی موڵکەکانی کە کەوتبوونە (پشت ڕێ) و (کورەوز) مەبەستم هەمەدان و قشڵەکانێتی و (اسفرنگین) و پارچەی (بن) و (گاوران) و (نینە) و (گوڵان) و قشڵەکانیان (نیزل) و (گلیە) و (بیدرە) و (چوین) بەرانبەر دووسەد و یەک مسقال زێڕ بە شێخ زەکەریا کوڕی شێخ عەبدولڕەحمان... هتد. ئەم کڕین و فرۆشتنە، چێشتانی ڕۆژێ پێنجشەممەی پێنجی ڕەبیعی یەکەم، ساڵی شەشسەد و حەفتاوپێنجی کۆچی پێغەمبەری گەورە دروودی لێ بێ، مۆر کرا.

نووسەری گرێبەندەکە قازی ئەسعەدی خەڵکی (بایگەڵان) بووە و عارەبیەکەی تێکەڵێکە لە فێربوون و ڕاهاتن. زانینی عارەبی و ڕاهاتنی کوردی دەقێکیان بەرهەم هێناوە هەم هێزی تێدایە هەم دوو بڵقی هەڵقوڵانی ڕاهاتن.

تەمەنی ئەو گرێبەندە ئەمڕۆکە حەوتسەد و سیودوو ساڵە و دوو شایەدیی لە سەر دوو ڕاستی تێدان کە بۆ ئێمە زۆر جێی بایەخن. یەکەمیان ناوی گوند و قشڵەکانە، کە ئەو دەمە نۆزدە ساڵ بە سەر کۆتایی دەسەڵاتی عەباسیەکاندا تێپەڕیوە، کوردی بوونە و بە زاراوەی دانیشتوانی ناوچەی هەورامان بوونە و هەمووشیان بە کەڵکی ئەوە دێن ئەمڕۆ ناوی گوندی ئەو ناوچەیە بن. شێوازی ناوەکان هەتا ئەمڕۆ، لە ماوەی حەوت سەدە و چارەکە سەدەیەکدا، بە هیچ شێوەیەک گۆڕانی بە سەردا نەهاتووە و بەڵگەنەویستیشە کە ئەو ناوانە لەو ڕۆژەدا دانەنراون کە گرێبەستەکەی تێدا

نووسراوە و دەشێ لە ڕووی پێوانەکارییەوە بڵێین چەند سەدەیەک پێشتر بەو ناوانەوە بوونە و تەنانەت مانەوەیشیان بەو ناوانەوە لە دوای هێرشی مەغۆل کە هەموو شتێکیان ژێروژوور کرد، ئەو بۆچوونە پشتئەستوور دەکا. مانەوەی ئەو ناوانە لە دوای ئەو بشێوێنیانەش کە دوای بوومەلەرزەکەی مەغۆڵ ناوچەکەی گرتەوە بەڵگەی بەهێزییانە و ئاماژەشە بۆ هاسانی بەردەوامبوونیان بە خۆیان و واتایانەوە، لە ماوەی ئەو چەند سەدەیەدا کە ئاسوودەییان تێدا باڵادەست بووە. تا ئاستی باوەڕپێکردنی گردەبڕ وا پێ دەچێ ئەو ناوانە لە سەردەمێکدا هەبووبن هێشتا پەهلەوی لە ناوچەکەدا باڵادەست بووبێ و هێزی گرێبەندەکەی تری فرۆشتن ئەم بۆچوونە پشتڕاست دەکا کە لە نێوان دوو کەسدا بووە و پەیوەندی بە موڵکایەتی گوندێکەوە بووە ناوی (هەزار کوڕە) بووە و ئەوجا کڕیارەکە پێشکەشی شێخ خالیدی کوڕی شاذلی دەکا و ئەم شێخ خالیدە باپیری باپیری ئەو شێخ زەکەریایە بووە کە لە گرێبەندی یەکەمدا ناوی هاتووە و گوندەکەش لە ناوچەکەدایە. بەڵام گوندی (هەزارکوڕە) ئەوە دەگەیەنێ هەزار کوڕی تێدا بووە و ئێستاش ئەو شێوازە گوتنە لە زۆر جێی کوردستاندا باوە. جا با لێکی بدەینەوە چەند ساڵ لە نێوان باپیری باپیر و نەوەی نەوەدا دەبێ. بە پێوانەی سەردەمی ئەمڕۆی من مردنی باپیری باپیرم (ئەلواسیق بیللا عەبدوڵای کوڕی عەبدولڕەحمانی جەلی) کە ساڵی 1246ی کۆچی بووە و ماوەکە سەدوشەست ساڵە و ئەگەر بۆ ڕێککەوت دە ساڵی لێ کەم بکەینەوە، سەدوپەنجا ساڵ دەخرێتە سەر 732 و دەبێتە 882 ساڵ کە تەمەنی ئەو وشەیەیە کە لە ڕێزمانی کوردیدا تێکەڵ و هاوەڵناوە. مانەوەی وشەی تێکەڵ ئەو ماوە دوور و درێژە واتای قووڵتری هەیە و بە ڕابردوودا ڕۆچووە. گرێبەندی دووەم کە لە یەکەمیان کۆنترە، بە هۆی زۆریی ناوەکانیەوە دوامخست جگە لەوەی گەڕانەوەمان لە دووەمەوە بۆ یەکەم بە مەبەستی گەڕانەوی شێوەزاری هەورامییە بەرەو سەردەمی پەهلەوی. بەڵگەی چاوەڕواننەکراو لە گرێبەندی دووەمدا ئەوەیە فرۆشیاری ئەو گوند و ناوچانە میرزا عەبدولکەریمی کوڕی میر خالیدی کوڕی ئەحمەد بابان بێ و باپیری بابان بێ و بە دوو پشت لە پێش نەوەی 675ی کۆچی بێ، بە پێی لێکدانەوە دەبێ بەر لە ساڵی 600ی کۆچی لە دایک بووبێ. ئەوەندەی من بزانم کەس بۆ ئەوە نەچووە بابانەکان ئەو ڕەگە قووڵەیان هەبووبێ.

دووەم شت دوو شیعرە خاوەنی نووسینەکە لە شێخەکەیەوە دەیانگوازێتەوە، کە لە دوو بۆنەدا بە شێوەزاری (گۆران)ی دایناون و تەمەنی شیعرەکان تا ئەمڕۆ 320 ساڵە، لەگەڵ ڕەچاوکردنی جیاوازی مەودای نێوان نووسینیاندا کە تەمەنی کۆنەکەیان لەو ژمارەیەی سەرەوە زیاتر دەبێ. یەکێ لە شیعرەکان بۆ پێداهەڵدانی باپیری، پێغەمبەری عارەبی، لە کاتی زیارەتی مەرقەدەکەیدا دایناوە و تاکە شیعری (گۆران)یە لە بنەمای وەزنی خۆی لایدابێ و هەندێ ڕەچاوی عەرووزی کردووە. زمانی ئەو شیعرە، زمانی ئەو شیعرانەیە کە بە (گۆران)ی، لەوساوە تا ئێستا نووسراون. سەیر نییە زمانی ئەدەب لە مەودای چەند سەدەیەکدا خۆی بگونجێنێ، بەڵکو سەیر ئەوەیە زمانی شیعر خۆی لەگەڵ زمانی ئاخاوتندا بگونجێنێ. ئەم دیاردەیە هەموو لقێکی زمانی کوردی گرتۆتەوە بە هەموو شێوازەکانیەوە. ڕاستە هەڵبەستنی شیعر و داڕشتنی گوتەی ئەدەبی جیاوازییان لەگەڵ ئاخاوتنی ڕاستەوخۆدا هەیە کە ڕەنگە لە پێوانەی دروست لابدا، بەڵام ئەمە یەکێکیان لە بازنەی ئەوی تریان دەرناکا چونکە هەڵە لە ئاخاوتندا وەک هەڵەکردنە لە شیعر و بابەتی ئەدەبیدا.

ئەوەی تا ئێستا گوترا بۆ زانینی پلەوپایەی زمانی کوردی لە ناو تیرێژی زمانەکانی لقی ئاری و ئێرانی ڕۆژهەڵاتی گەلە هند و ئەوروپییەکاندا بەسە و بە ئانقەست باسەکەم کورت کردەوە تا هەم کارەکەم ئاسان بێ هەم کات و پشوو بۆ خوێنەر بهێڵمەوە.

ئەنجامدانی کارێکی تەواو و پێگەیشتوو لە سەر هێڵێکی بەربەرین کە من هەڵمبژاردووە هی ئەوەیە ساڵێک یا دوو ساڵ بخایەنێ تا لێبێتەوە و وەختی چاپ و بڵاوکردنەوە ببڕێ، بەو کاتەش سوودی ڕاستەوخۆی بە سەردەچێ و جگە لە بەها تیۆری و ئەکادیمیەکەی هیچی ئەوتۆی نامێنێ: پێویستە ئێمە خۆمان لەو شتانە لادەین کە سوودیان نییە و بەرانبەر ئەوانە بوەستینەوە کە زەرەریان هەیە چونکە بە بەربەستی ئاشکرا دەورە دراوین و دەبێ بەرانبەر خۆمان بە ویژدان بین و پێی ناوێ نیەتپاکیی بەرەو گومانمان بەرێ. ئەگەر ئەم نووسینە شتێکی لەو تاریکاییەی بەرچاوی خوێنەرانی ڕەواندبێتەوە تا بتوانن ڕوونتر ئەو شتانە ببینن کە ڕوون نین، بەسە بۆ ئەوەی ببێتە هۆکاری شانازی و دڵخۆشیم، ئەگەرنا دەسخەرۆیی شوێنەوارێکی قووڵی دەبێ و دەبێتە هۆی خەمێک کە بارودۆخە بەرچاوەکان دەریدەخەن.

سەرنج:

بۆ گێڕانەوەی کورد بۆ میدیەکان سەرنجی کتێبی پرۆفیسۆر ڤلادیمیر مینۆرسکی بدەن بە وەرگێڕان و پەراوێزی دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەدەوە، کە لە ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، لە بەشە عارەبیەکەیدا، ساڵی 1973 بڵاو کراوەتەوە.

ئەوەندەی پەیوەندی بە کتێبی (نور الانوار)ی نووسەری فارسییەوە هەیە، بەڕێز محەمەدی مەلا کەریم ئەو لایەنانەی لێ دەرهێناون کە تایبەتین بە ناوچەی هەورامان و مەریوانەوە و ساڵی 1970 لە بەغدا بڵاوی کردەوە ـ چاپخانەی سەلمان ئەعزەمی «هەندێ لە مێژووی هەورامان و مەریوان» چەند لاپەڕەیەک لە کتێبی نور الانواری عەبدولسەمەد توداری لەگەڵ پێشەکی و چەند پەراوێزێکدا.

بەغدا 29 /12 /1986

مەسعوود محەمەد